

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**GAZZÂLÎ'NİN SİYASET VE TOPLUM
DÜŞÜNCESİ**

YUNUS USTA

2501170824

TEZ DANIŞMANI

DOÇ. DR. ATEŞ USLU

İSTANBUL-2020

ÖZ

GAZZÂLÎ'NİN SİYASET VE TOPLUM DÜŞÜNCESİ

Yunus USTA

Gazzâlî birçok farklı ilim dalında eserler kaleme almış bir düşünürdür. Eserleri on birinci yüzyılda yazılmış olsa da etkileri günümüze kadar devam etmektedir. Bu tezin amacı Gazzâlî'nin siyaset ve toplum konuları ile ilgili düşüncelerini açıklamaktır. Bu doğrultuda Gazzâlî'nin hayatını anlatan eserler incelenmiştir. Ana ve yardımcı kaynaklar tetkik edilmiştir. Dönemi tüm boyutlarıyla görebilmek için Selçuklu Devleti tarihi üzerine yapılan çalışmalar incelenmiştir.

Gazzâlî'nin fikirleri ilim adamlarının değerini göstermesi bakımından önemlidir. Onun zihnindeki ilim adamı bu dünyayı değil ahireti önceleyen, bunu hayatına tatbik eden ve bu sayede dünyalık peşinde koşmayan kişidir. Makam ve mevki hırsında olmayan bu alimlerin misyonu doğru yolu göstermektir. Alimler doğru yolu gösterirken halktan uzak bir konumda değil yalnızca dünyalıklardan uzak bir konumda bulunur.

Gazzâlî düşüncesinde “Bozulma zinciri” adını verdiğimiz bir yapı mevcuttur. Bu yapıya göre alimler bozulursa sultan, sultan bozulursa halk bozulur ve neticede toplum bütün olarak bozulur. Alimler bu zincirin halkalarından ilk kısmında konuşlandırılmıştır. Gazzâlî alimlere böyle büyük bir sorumluluk yüklemektedir. Alimler dünyalık peşinde koşmamalı, ahireti düşünüp ihtiyatlı davranmalı ve bozulmaya sebep olmamalıdır.

Gazzâlî düşüncesinde bozulma durumuna karşılık olarak bir düzelme durumu da mevcuttur. Bu düzelme durumu önce insanın iç dünyasında başlar. Önce insan kendi içgüdülerine iktidar olmalıdır kendi düzeldikten sonra başkalarını düzeltmeye çalışmalıdır. Bir silsile halinde bu düzelme durumu yine tüm topluma yayılır.

Alimler Gazzâlî düşüncesinde devlet başkanından bağımsız bir pozisyonda yer alır. Alimler sultanın boyunduruğuna girmemeli ona hoş görünmek için taviz vermemelidir. İnsanların hem iç hem de dış dünyalarına hükmedebilmek açısından

alimler ve devlet başkan1 işleri beraber yürütmelidir. Bu durum gerçekleştiğinde insanlar bir arada, can ve mal güvenliğine sahip bir şekilde bulunabileceklerdir.

Anahtar Kelimeler: Gazzâlî, Siyaset, Toplum, Alim, Bozulma Zinciri

ABSTRACT

POLITICS AND SOCIAL THOUGHT OF AL-GHAZALI

Yunus USTA

As a philosopher, al-Ghazali has created works in different fields of science. Though his works have been written in the 11th century, their impact continues up to now. The main purpose of this thesis is, to explain al-Ghazali's thoughts on politics and society. That is why researchs about his life have been investigated. Main and auxiliary resources have been researched. To understand the time he lived, researches about Seljuk State have been examined.

To show the value of the scholars, it is important to understand al-Ghazali's thoughts. According to his thinking, the scholar does not heed this world, he always takes heed of eternity and practices it in his life and with the help of it, he does not pursue the world. The mission of those people who do not care about high positions is to show the right way to the people. During the showing of the right way, scholars do not stay away from the people. They stay away just from the worldly things.

In al-Ghazali's thoughts, there is a structure that has been named as a "Chain of disruption". According to this structure, if scholars fail, as a next step, the sultan will fail. If the sultan fails, then people will fail. Scholars have been placed on the first chain link of this structure. al-Ghazali has loaded such responsibility on scholars. Scholars should not pursue worldly things. They must think about the afterlife and should be careful not to be a cause of corruption.

There is also a state of recovery in response to the deterioration in the thought of al-Ghazali. This recovery starts in a person's inner world. As a first, man must take control of his instincts, and then he must try to fix others. Like a sequence, this recovery situation will spread out society. In al-Ghazali's thoughts, scholars stay in an independent position away from the leader of the state.

Scholars should not enter the leader's yoke and make concessions to look good. To control people's inner and outer world, scholars and state leaders should work

together. When this will happen, people can be together and there will not be any threat to their life or for their assets.

Keywords: al-Ghazali, Politics, Society, Scholar, Chain of Disruption

ÖNSÖZ

Gazzâlî, İslam düşüncesinde çok önemli bir mevkide bulunmaktadır. Siyaset bilimi alanında ise kendisi hakkında yazılmış çok az çalışma mevcuttur. Gazzâlî birçok farklı düşünürü etkilemiş bir fikir insanıdır. Tezin içeriğinde Gazzâlî'nin fikirleri ile başka düşünürlerin düşünceleri arasında benzerlikler olduğu göze çarpacaktır.

Yaklaşık beş yıldır siyaset düşüncesi üzerine düşündüğüm Gazzâlî ile ilgili “Gazzâlî'nin Siyaset ve Toplum Düşüncesi” isimli bu tezi yazdığım için çok mutluyum. Bu yazım sırasında beni yalnız bırakmayan herkese minnetlerimi arz ediyorum. Bu tezin İslam siyaset düşüncesi çalışmalarına katkı sağlayacağını inanıyorum.

Bu tezin yazımında benden desteklerini esirgemeyen, tezi ayrıntıları ile inceleyip yapıcı eleştirileri ve düzeltmeleri ile bana destek olup liyakatli bir tez ortaya çıkarmam için çalışan saygıdeğer danışmanım Doç. Dr. Ateş USLU'ya çok teşekkür ederim. Tezimi detaylı inceleyip çeşitli eleştiriler yapan ve düşünceleri ile bana yol gösteren Prof. Dr. Adem ESEN'e şükranlarımı sunarım. Eleştirileri ve yorumlarıyla tezime katkı sunan Dr. Öğr. Üyesi Burak KOÇAK'a teşekkür ederim. Tez yazımında fikri desteklerine başvurduğum saygıdeğer hocalarıma da şükranlarımı sunarım.

Maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen, daima yanımda olduklarını bildiğim değerli anneme, babama ve kardeşime bana bu yolda her zaman güvendikleri için sonsuz minnetlerimi sunuyorum.

İstanbul – 2020

Yunus USTA

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	vi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	viii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	
GAZZÂLÎ'NİN FİKRÎ HAYATININ TEMELLERİ	4
1.1. Gazzâlî'nin Hayatı.....	4
1.2. Gazzâlî'nin Çevresi	14
1.3. Gazzâlî'nin Eserleri.....	24
İKİNCİ BÖLÜM	
GAZZÂLÎ'NİN SİYASET DÜŞÜNCESİ	31
2.1. Gazzâlî'de İnsan	31
2.2. Gazzâlî'de Sultanın Olmama Durumu	37
2.3. Gazzâlî'de Siyaset.....	44
2.4. Bozulma Zinciri	46
2.5. İmamda Bulunması Gereken Özellikler.....	50
2.6. İmanın Gerekliliği, Seçimi, Azledilmesi	55
2.7. Gazzâlî'de Sultanın Yetkileri ve Sorumlulukları	60
2.8. İktidar Sahibinden Uzak Durmak Hakkında	66
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
GAZZÂLÎ'NİN TOPLUM DÜŞÜNCESİ.....	72
3.1. Nasıl Bir Toplum?	72
3.2. Gazzâlî'de Adalet	73
3.3. Sosyalin Önceliği.....	75
3.4. Gazzâlî'de Hukukun Amaçları	79
SONUÇ.....	82
KAYNAKÇA	85

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
b.	: Bin, İbn
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
h.	: Hicri
İhyâ	: İhyâü Ulûmi'd-Dîn
r.a.	: Radiyallahu Anh
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
s.a.v.	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem

GİRİŞ

Hüccetü'l-İslâm (İslâm'ın Delili) ön adıyla da bilinen Gazzâlî 1058 (h. 450) yılında bugünün sınırlarında İran'ın Meşhed şehrinde dünyaya geldi. Abbasi Halifeliği sınırlarında ve Selçuklu Devleti'nin baskın güç olarak bulunduğu bölgelerde yaşadı. Nizamiye Medreselerinde müderrislik yaptı. 1111 (h. 505) yılında vefat etti. O Eş'arî kelamcısı, Şâfiî fakihî, mutasavvîf, filozoflara yönelttiği eleştirilerle anılan İslâm düşünürü olarak bilinmektedir. Hayatının belli bölümlerinde siyaset erkanı ile ilişki içinde olmuştur.

Gazzâlî'nin birçok eseri bulunmaktadır. Bu eserlerden bazıları şunlardır: *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, *Kimyâ-yı Sa'âdet*, *el-Münkız mine'd-Dalâl*, *Fedâihu'l-Bâtıniyye (el-Müstazhirî)*, *Tehâfütü'l-Felâsife*, *el-Müstasfâ*, *Mîzanü'l Amel*, *Naşîhatü'l-mülûk*. Sayılan eserlerden hareketle bu eserlerin kronolojileri de dikkate alınarak çalışmanın sürdürülmesi tasarlanmaktadır.

Gazzâlî'nin siyaset düşüncesi üzerine çeşitli eserler bulunmaktadır. Henry Laoust'un "Gazzâlî'nin Siyaset Anlayışı" kitabı önemli bir çerçeve sunmaktadır. Bununla birlikte Fahrettin Korkmaz'ın "Gazzâlî'de Devlet Felsefesi" adlı doktora tezi de önemli bir yazımdır. Bunlara ek olarak Sabri Orman'ın Gazzâlî üzerine -genellikle iktisat alanında olsa da- yazdıkları önemli bir yer tutmaktadır. Türkiye Diyanet Vakfı'nın İslam Ansiklopedisi, tezin kaynakları arasında en önemlilerinden biridir. Gerek dönemi okumak açısından gerekse de belli şahsiyetleri tanımak açısından çok yetkin bir yapıttır. Siyaset düşüncesi ile ilgili olarak Antony Black'ın "Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi" ve Erwin I.J. Rosenthal'ın "Ortaçağ'da İslâm Siyaset Düşüncesi" spesifik olarak siyasetten bahsettikleri için teze katkı sağlayacaklardır. Felsefî alt yapıyı görebilmek ve düşünce yapısını anlayabilmek açısından Henry Corbin'in "İslam Felsefesi Tarihi" adlı yapıtı, yazıma yardımcı olacaktır. Muhammed Şerif'in "Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri" isimli kitabı faydalanılacak bir diğer kaynaktır. Selçuklu dönemini görebilmek açısından da çeşitli eserlerin incelenmesi gerekmektedir. Osman Turan'ın "Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti" adlı eseri ve İbrahim Kafesoğlu'nun "Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar"

adlı yapıtı istifade edilecek kaynaklardandır. Bu eserler ile birçok makale de tezin içeriğine yardımcı olacak kaynaklar arasındadır.

Gazzâlî ile ilgili olarak yazılan eserlere bakıldığında bu eserlerin genellikle dini ve felsefî içerikte olduğu görülebilmektedir. Tezin yazılmasındaki temel amaç -bu düşünceyi göz ardı etmeyecek şekilde- İslam dünyasında önemli bir mevkide bulunan Gazzâlî'nin, siyaset ve toplum ile ilgili olarak neler düşündüğünü açıklığa kavuşturmadır. Tezin yazım metoduna değinilecek olunursa; tez yazımı adına kaynak taraması yapmak ve dönemin tarihi ile Gazzâlî'nin siyaset ve toplum konularında nelere dikkat çektiğini kişisel yorumlar ile incelemek uygun görülmüştür. Bu düzlemde Gazzâlî'nin eserleri siyaset ve toplum düşüncesini anlatabilecek yegâne kaynaklar olarak belirmektedir.

Gazzâlî'nin söylediklerinin özgünlüğüyle ilgili daha doğru kanılara varabilmek açısından düşünür ile duygusal bir bağ kurmamak gerektiğini düşünülmektedir.¹ Bundan dolayı Gazzâlî'ye belli bir mesafeden yaklaşılmaya ve düşüncelerinin perde arkasında nelerin ve kimlerin olduğu belirtilmeye çalışılacaktır. Tez yazımında mümkün olduğunca ana kaynaklara referans yapılması planlanmaktadır. Diğer kaynaklar ise farklı bakış açıları sunmaları bakımından yardımcı kaynaklar olarak konumlanacaklardır.

Gazzâlî'nin, üzerine çok fazla çalışma yapılan bir düşünür olduğu kuşkusuzdur. Tezin kaleme alınmasındaki bir diğer amaç ise onu siyaset bilimci gözüyle okuyabilmektir. Gerek ilahiyat gerekse de felsefe alanında çok fazla çalışılmasına rağmen siyaset alanında bir boşluk bulunmaktadır. Siyaset bilimci bakış açısıyla kendisine yaklaşıldığında onun bu alanda da söyleyecekleri olduğu düşünülmektedir.

Bu tezin Gazzâlî'ye farklı bir pencereden bakılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Öyle ki aslında sadece Gazzâlî'de siyaseti değil dönemin İslam düşüncesinde siyaset kavramını inceleyebilme açısından bu tezin önemli bir noktada konumlanacağını düşünülmektedir.

¹ Duygusal bir bağ kurulması durumunda onun söylediklerinin özgün olduğu, kimseden etkilenmediği görüşüne sahip olabiliriz. Hatta o düşünürün söylemediklerini de ona isnat etme gafletine düşebiliriz.

Gazzâlî'nin siyaset düşüncesi bir yana bu tezi diğer eserlerden ayıracak nokta onun bu düşünce ekseninde ortaya atmış olduğu bir görüşü kavramsallaştırabilme çabasında bulunulacak olunmasıdır. Bu kavrama tezin içerisinde “bozulma zinciri” adı verilecek ve bu bağlamda Gazzâlî’de siyaset ve pek tabi siyasete bağlı toplum düşüncesi incelenecektir.

Bu tezde İslam düşüncesinde önemli bir konumda bulunan Gazzâlî'nin siyaset ve toplum düşüncesine yer verilecektir. Bu konuları işlerken öncelikle Gazzâlî'nin bulunduğu mekân ve zaman ekseninde incelenmesi planlamaktadır. Bu görüşe dayanarak ilk bölümü Gazzâlî'nin hayatına ve çevresine ayırmak uygun görülmektedir. Nihayetinde söz edilen düşünce Gazzâlî’yi daha iyi anlayabilmek açısından önemlidir.

İkinci kısmın Gazzâlî'nin siyaset düşüncesinde nasıl bir tutum içinde olduğunu göstermesi planlanmaktadır. Bu bölümde özellikle Gazzâlî'nin yaşadığı dönem ve karşılaşmış olduğu kişiler de ele alınarak onun siyaset düşüncesi ana hatlarıyla ortaya çıkartılmaya çalışacaktır. Ayrıca onun düşünce dünyasını etkileyen kişiler, olaylar gibi çeşitli aktörlere de yer verilecektir. Nihayetinde boşlukları doldurduktan sonra onun satır aralarında neler gizlediğini bulmak gayretinde olunacaktır.

Üçüncü kısmı ise -siyasetten bağımsız düşünölemeyecek olan- topluma ayırmanın daha uygun olacağını düşünülmektedir. Toplum konusuyla ilgili belirttiği düşünceler siyaset konusundaki düşüncesiyle paralel seyredecektir. Bu sebeple bölümler her ne kadar farklı başlıklara ayrılacak olsa da son kertede hepsi bir bütünün parçaları gibi birbiriyle ilişkili olacaklardır.

Tezin neticesinde insandan başlayarak topluma, oradan da devlete uzanan bir yapıyı Gazzâlî'nin nasıl kurgulamış olduğunu görmek planlamaktadır. Bu kurgulama bir oluşu gösterse de farklı bakış açısı ile bir bozulmuş durumunun da görölebileceği düşünülmektedir. Bu bozulmuş durumuna “bozulma zinciri” adı verilecektir. Tezin özgünlüğü olan bu kavramsallaştırmayı, alim merkezli bir siyaset okuması yapılarak tamamlamak amaçlanmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZZÂLÎ'NİN FİKRİ HAYATININ TEMELLERİ

Bu bölümde Gazzâlî'nin fikri hayatının temelleri olarak kabul ettiğimiz konular aktarılmıştır. Düşünürler ve filozoflar içerisinde bulundukları dönemlerden bağımsız ele alınamazlar. Bu bakış açısını benimseyerek ve kişilerin bulundukları çevreden etkilendikleri inancına dayanarak Gazzâlî'nin yaşamış olduğu yılları ve o yıllarda bulunduğu bölgenin siyasi ve sosyal durumunu göz ardı edemeyeceğimiz düşüncesine ulaştık. Bunun için de bu çalışmanın ilk bölümünü Gazzâlî'nin hayatına ve onun yetişmiş olduğu ortama ayırmayı uygun gördük. Bununla birlikte bu bölümde onun eserlerine de yer verdik. Ortaya koymuş olduğu eserlerin kronolojilerini belirttik. Hayatını, yaşadığı yıllar, çevresinde yaşanmış olaylar ve yazmış oldukları şeklinde üç boyutuyla ele aldık.

1.1. Gazzâlî'nin Hayatı

Gazzâlî'yi tanıtmadan önce onun *el-Münkız* adlı eserinde, hayattaki amacını yazdığı bir kısmı belirtmek gerekmektedir. Gazzâlî: “Benim yegâne arzum, işlerin hakikatini bilmek, özüne vakıf olmaktır.” diyerek hakikat arzusunun ne kadar kuvvetli olduğunu vurgulamaktadır. Bir diğer önemli gördüğümüz vurgulama ise: “Küçük yaşlardan beri hakikatlerin derinliklerine vakıf olmaya susamış olmak Allah'ın bana bahşetmiş olduğu bir ilahi lütuftur.”² sözüdür.

Gazzâlî'nin asıl adı Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el- Gazzâlî et-Tusi'dir. Hüccetü'l İslam (İslam'ın Delili) Zeynüddin (Dinin Süsü) gibi lakaplarla anılmaktadır.³ Miladi 1059 (h. 450) yılında Tus'ta (bugünkü Meşhed) dünyaya gelmiştir.⁴ Gazzâlî ismini de babasının yaptığı işten aldığı rivayet edilmektedir. Babası yün eğiricisi (gazzâl) olmasından ve o dönemde kişilere babasının mesleği künye olarak verilmesinden dolayı Gazzâlî adıyla anılmaya başlanmıştır.⁵ Fars asıllı olduğu tahmin edilmektedir. Babasını küçük yaşlarda

² Gazzâlî, *el-Münkız Mine'd-Dalal*, Çev. Onur Şenyurt, İstanbul, Gelenek Yayınları, 2019, s. 24.

³ Mustafa Çağrı, “Gazzâlî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/gazzali>, 4 Aralık 2019.

⁴ Henry Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çev. Hüseyin Hatemi, C.1, İstanbul, İletişim yayınları, 2017 s. 318.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bakınız: *TDV İslam Ansiklopedisi*, “Gazzâlî”

kaybeden Gazzâlî babasının bir dostu aracılığıyla öğrenimine başlamıştır. İlk öğrenimini Tus'ta almasının ardından kuş uçuşu yaklaşık dört yüz yetmiş km doğuda bulunan Cürcan'a (Bugünkü Gorgan) gitmiştir.⁶

Gazzâlî Cürcan'dan Tus'a dönerken kendi fikri dünyasını değiştiren bir olayla karşılaşır. Yolları eşkıyalar tarafından kesilince Gazzâlî'nin notlarını da alırlar. Bu olay karşısında o eşkıyaların reisiyle görüşüp kendisine notlarını vermelerini ister. Ancak eşkıyaların reisi notları elinden alınca bilgisiz kaldığını ima edip alay ettikten sonra aldıklarını geri verir. Bu olay sonrasında Gazzâlî, Tus'a vardığında ilk işi bütün notlarını ezberlemek olur.⁷

Miladi 1080 (h. 473) yılında bir grup öğrenciyle Nişabur'a gidip Nizamiye Medresesine girmiştir. Cüveynî'nin öğrencisi olma şansına sahip olmuştur. Cüveynî'ye kısaca değinmek faydalı olacaktır. İmâmü'l-Haremeyn olarak da bilinen Cüveynî miladi 1028 yılında doğup 1085 yılında vefat eden kelam ve fıkıh ilmi ile otorite kabul edilen bir alimdir.⁸ 1063 yılından ölümüne kadar Nişabur Nizamiye Medresesi'nde ders vermiştir. Hayatının son yıllarında tıpkı Gazzâlî gibi tasavvuf ile ilgilenmiş riyazat ile meşgul olmuştur. Ayrıca Nizâmülmülk'e ithafen yazmış olduğu *el-Gıyâsî* adlı eseri de mevcuttur. Bununla birlikte Gazzâlî'nin hocası olan Cüveynî, Gazzâlî'yi en gözde talebesi olarak görmüştür demek yanlış olmayacaktır. Gazzâlî için "ilimde büyük deniz" gibi bir iltifatta bulunduğu ancak gizliden de ona içerlendiği rivayet edilmektedir.⁹

Aradan geçen beş yılın ardından Cüveynî ölünce, Gazzâlî Nizâmülmülk'ün nerede olduğu bilinmeyen karargahına gider orada eğitim alır. Altı sene boyunca aldığı bu eğitimlerin sonrasında Bağdat Nizamiye Medresesine müderris olarak atanır.¹⁰ Bu atamada Nizâmülmülk'ün Gazzâlî'nin yeteneklerinin farkına varmış olabileceğini de söylemek gerekir. O dönemi düşündüğümüzde belagat sanatının değerini kavramamız gerekmektedir. Gazzâlî'nin bu yönü yüksek olmalıdır ki münazaralarda öne çıkmış

⁶ Henry Laoust, **Gazzâlî'nin Siyaset Anlayışı**, Çev. Rıza Katı, İstanbul, Pınar Yayınları, 2016, s. 28.

⁷ **TDV İslam Ansiklopedisi**, "Gazzâlî"; Henry Laoust, **a.g.e.** s. 28

⁸ Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb, "Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn", **TDV İslam Ansiklopedisi** (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/cuveyni-imamul-haremeyn>, 6 Aralık 2019.

⁹ Eric Ormsby, **Gazzâlî: İslam'ın Dirilişi**, Çev. İsmail Hakkı Yılmaz, İstanbul, Vakıfbank Kültür Yayınları, 2019, s. 51.

¹⁰ **TDV İslam Ansiklopedisi**, "Gazzâlî"

olsun. O dönemde belagatin önemini anlamamız açısından W. Barthold'un on ikinci yüzyılın sonlarında yaşamış olan İbn-Attab'a atfettiği cümleleri belirtmek gerekmektedir:

İbn-Attab şöyle diyor: Ayda 60 dirhem mukabilinde sarf, nahiv, aruz, hesap, Kur'an ve edebiyatı iyi bilen bir muallim bulmak mümkün olduğu halde, bu bilgilerden başka iyi söz söylemesini bilen bir muallim 100 dirhem maaşa razı olmamaktadır.¹¹

Belagat Yunan tarihinde önemli bir yerdedir. İncelemiş olduğumuz dönemin bu coğrafyasında da ne kadar değerli bir vasıf olduğunu bu aktarılan bu anekdotla anlayabiliriz.

Nizâmülmülk'ü tanımak ve Nizamiye Medreselerini bilmek tezin içeriği açısından gereklidir. Nizâmülmülk -asıl adıyla Hasan bin Ali- Gazzâlî hayatında önemli bir yere sahiptir. Onu himayesine almış olması ona devrinin önemli bir kurumunda en önemli misyonunu yüklemesi Gazzâlî'ye vermiş olduğu değeri göstermektedir. Nizâmülmülk önce Alparslan'ın sonra da Melikşah'ın vezirliğini yapmıştır.¹² Melikşah'a yazmış olduğu Siyasetnâme eseri mevcuttur. Ömer Dinçer bu eserin içeriğiyle ilgili: "Eser dönemin siyasi ve sosyal sorunlarını, ilke ve politikalarını, yönetim tarzını yansıtır."¹³ demektedir.

Nizâmülmülk'ün siyasi başarılarını, ülkedeki refah artışını bir yana bırakıp bunların yanında eğitim ve öğretime bir o kadar önem vermiş olduğunu; adına mektepler, medreseler açılmış olmasından anlayabiliriz. Öyle ki bu mekteplere Nizamiye Medreseleri adı verilmektedir. Bu medreseler sadece bir eğitim yuvası olarak görülmemelidir; öyle ki içerisinde kütüphanesinden yatakhaneğine öğrenciler ve hocalar için tasarlanmış bir yapı mevcuttur. Bu medreselerin iki amaçla kurulduğu ifade edilmektedir. Birincisi: Durumu olmayan fakir öğrencilerin okumasını sağlamak, ikincisi ise: Devlet menfaatlerini zararlı ideolojilere (örneğin bâtinîlik) karşı savunmak.¹⁴ Medreselerde verilen dersleri Abdülkerim Özaydın şöyle aktarıyor:

¹¹ Wilhelm Barthold, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, Çev. Fuad Köprülü, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973, s. 39.

¹² Ayrıntılı bilgi için bakınız: Antony Black, **Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi**, Çev. Sevdâ Çalışkan, Hamit Çalışkan, Ankara, Dost Kitapevi, 2010, s.140-147.

¹³ Ömer Dinçer, **Siyasetnâmeleri Yeniden Okumak Bir Yönetim Bilimci Gözüyle Geleneksek Siyasi Düşünce**, Ed. Özgür Kavak, İstanbul, Klasik Yayınları, 2018, s.239.

¹⁴ Mehmet Nadir Özdemir, "Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.24, 2008, s. 347.

“Bağdat Nizâmiye Medresesi’nde ve muhtemelen diğer medreselerde okutulan başlıca dersler şunlardır: Kur’an-ı Kerîm ve Kur’an ilimleri, hadis, Şâfiî fıkhi ve usulü, Eş’arî kelâmı, Arap dili ve edebiyatı, riyâziye ve ferâiz (miras hukuku).”¹⁵

Nizâmülmülk’ün eğitime bu kadar önem vermesinin çeşitli nedenleri olabilir. Kimileri bâtinî harekete karşı fikri anlamda bir mücadele olduğunu söyleyebilir. Kimileri de siyasi kadroların ilmi bilgililer tarafından yönetilmesinin uygunluğundan söz edebilir. Her ne koşulda olursa olsun Nizâmülmülk’ün eğitime verdiği değer göz ardı edilemez. Bu koşullar içerisinde Gazzâlî’nin nasıl bir konumda olduğu görülebilir. Yine Numanî’nin anlatısında belirttiği üzere o devirde ilmi münazaraların yapıldığını öğrenmekteyiz. Öyle ki tertiplenen her münazaradan Gazzâlî’nin galip ayrıldığını söyleyebilmekteyiz.¹⁶ Bu durum onun şöhretini daha da parlatmış olmalıdır.

Gazzâlî miladi 1091 (h. 484) yılında dört yıl sürecek müderrislik görevini ifa etmek için Bağdat’a gidecektir. Bağdat’a varmadan önce Laoust’un anlattığı üzere Bağdat’taki durum gerek siyasi gerekse toplumsal açıdan biraz karmaşıktır. Öyle ki Nizamiye Medresesinde müderrisler Eş’arî kelâmı, Şâfiî fıkhi üzerinde daha fazla duruyorlardı ancak oradaki toplumun genel inancı Maturidi-Hanefi mezhebi üzerineydi.

Sünni-Şii çatışmasının olmadığı Bağdat’ta o yıllarda sorun iki mezhep arasında ortaya çıkıyordu. Önü alınmaz sorunlar olmamakla birlikte siyasi otoritenin medreseyi halifenin ise halkı desteklediği görülmekteydi.¹⁷ Gazzâlî Bağdat’a geldiğinde aynı inancı paylaşan insanlarla karşılaşmayacaktı. Bununla birlikte medresenin ona yüklemiş olduğu bir misyon da mevcuttu. Bu yıllarda Gazzâlî’nin otuz iki yaşında -henüz genç sayılacak bir yaşta- olduğunu da aklımızın bir köşesinde tutmamız gerekmektedir.

Gazzâlî’nin müderrisliğinin birinci yılında (1092) Nizâmülmülk bir bâtinî tarafından öldürülmüştür. Ahmet Ocak’ın aktardığı üzere bâtinî bir fedainin bir

¹⁵ Abdülkerim Özaydın, “Nizâmiye Medresesi”, **TDV İslam Ansiklopedisi** (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/nizamiye-medresesi>, 10 Aralık 2019.

¹⁶ Allame Şibli Numanî, **İslâmın Fikir Kılıcı Gazzâlî’nin Bütün Cepheleri ile Hayatı ve Eserleri**, Çev. Yusuf Karaca, İstanbul, Baytan Kitapevi, 1972, s. 20.

¹⁷ Henry Laoust, **a.g.e** s. 33-63.

müezzini öldürmesi üzerine kısas esasında fedainin de canının alınmasının ardından bâtinîler Nizâmülmülk'ü karşı kin beslemeye başlamışlar ve öldürdükleri ilk meşhur kişi de Nizâmülmülk olmuştur.¹⁸ Bâtınîlik o dönemde korkulan bir mezhep olarak görülmektedir. Bu grup toplum düzenini bozmaya yönelik faaliyetlerde bulunmaktadır. Kısaca görüşlerine değinmek yerinde olacaktır. Kelime kökeni olarak batn, bu kelime köken olarak, karın ve bir şeyin en iç bölümü demektir; gizli olmak bir şeyin içini bilmek anlamında kullanılmaktadır. Avni İlhan bâtinî mezhebini: “Nasların zâhirî mânalarını kabul etmeyen, gerçek anlamları ancak Tanrı ile ilişki kurabilen ‘mâsum imam’ın bilebileceği temel görüşünü savunan aşırı fırkaların ortak adı.”¹⁹ şeklinde tanımlamaktadır.²⁰ Gazzâlî'nin bu fırkaya karşı yapmış olduğu reddiye ilerleyen kısımlarda ele alınmıştır.

Nizâmülmülk'ün ölümünün üzerinden henüz bir ay geçmişti ki Sultan Melikşah rivayetlere göre yine bâtinî bir fedai tarafından öldürülmüştür.²¹ Art arda gelen bu iki ölüm Gazzâlî'yi oldukça etkilemiştir. Ne de olsa Nizâmülmülk onu himayesine almış ve baş müderrislik ile şereflendirmişti.

Bunlara ek olarak bir diğer olay Selçuklu taht kavgası olmuştur. Melikşah'ın eşi Terken Hatun henüz beş yaşındaki oğlu Mahmut'u, veliaht Berkyaruk'un yerine sultan yapmak istemişti ancak Gazzâlî yaşının küçük olmasından dolayı sultan olamayacağına yönelik fetva yayınlamıştır. Buna karşılık Terken Hatun başka alimlerden fetva çıkartınca küçük Mahmut adına hutbe okutulmuştur.²² Bu dönemde Gazzâlî'nin siyasal meselelerden uzak durduğunu söyleyemeyiz. 1094'te Halife Müstazhir'in halifelik yemin töreninde hazır bulunması ve *el-Müstazhirî* olarak da bilinen *Fedâihu'l-Bâtiniyye* adlı eserini onun ricasıyla yazması siyasal düzlemde Gazzâlî'ye de bir pay ayrıldığını göstermektedir. Bu durumdan memnun olup olmadığı

¹⁸ Ahmet Ocak, “Bir Terör Örgütü Olarak "Bâtınîlik" ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri” **Dini Araştırmalar**, C.7 S.20, 2004, s. 173; (Çevrimiçi)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/da/issue/4457/61431>, 08.12.2019

¹⁹ Avni İlhan, “Bâtiniyye” **TDV İslam Ansiklopedisi** (Çevrimiçi)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/batiniyye>, 10.12.2019.

²⁰ Şia düşüncesi ve siyaset sahnesine çıkışları ile ilgili bakınız: Ira M. Lapidus, **İslâm Toplulukları Tarihi**, Çev. Yasin Aktay, İstanbul, C. I, İletişim Yayınları, 2005 s. 177-182.

²¹ Sabri Orman, **Gazzâlî'nin İktisat Felsefesi**, İstanbul, İnsan Yayınları, 1984, s. 50.

²² Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2015, s. 226.

ile ilgili bir değerlendirme yapmak eksik bilgimizden dolayı yanlış olacaktır. Ancak ilerde yazmış olduğu eserlerde alimlerin mümkün mertebe siyasal olaylardan uzak durması gerektiğini öğütlemektedir.

Gazzâlî'nin Bağdat Nizamiyesindeki görevi dört yıl sürmüştür. Bu süre zarfında üç yüz talebeye ders verdiğini belirtmektedir.²³ Gazzâlî'nin belirttiği hakikate olan susamışlığının fikri anlamda kendisini bir bunalıma sürüklediği bilinmektedir. Üç yüz talebeye ders vermesi, dönemin alimleri arasında yetkin bir yere sahip olması, halifelikle ve sultanlıkla arasının iyi olması toplumda kendisinin ne konumda olduğunu anlamamız açısından çok önemlidir. Sorulması gereken soruların başında gelen ise şudur: “Gazzâlî neden Bağdat’ı terk etti?”. Sorulan bu soruya tek bir cevabımızın olması mümkün değildir. Yukarıda da değindiğimiz üzere Nizâmülmülk’ün ve Melikşah’ın öldürülmesi onun iç dünyasında derin yaralar açmış olabilir. Ancak bunlardan ziyade psikolojik olarak Gazzâlî’yi anlamak gerekmektedir. *el-Münkız*’da belirttiklerini aktaralım:

Benim yegâne arzum, işlerin hakikatini bilmek künhüne (özüne) vakıf olmaktır...Bunun Üzerine mahsusat (gözle görünen) ve nazariyat üzerinde çokça düşünmeye başladım... Mahsusata nasıl itimat olunabilir? Bunların en kuvvetlisi ve kendisine en çok itimat edileni göz hassesidir. Hakikaten bir göz gölgeye baktığı zaman onun durduğunu ve hareket etmediğini zanneder. Bir müddet sonra tecrübe ve müşahade ile durduğunu zannettiği gölgenin aslında hareket halinde olduğunu anlar... Yine göz yıldızla baktığı zaman onu bir altın lira kadar küçük görür. Halbuki matematik ilmi göze bir altın lira kadar küçük görünen yıldızların her birinin dünyamızdan daha büyük olduğunu ispat etmiştir... Mahsusata da güven kalmadı. O halde zaruri olan akla ait bilgilerden başka itimat edilecek bir şey kalmadı: On, üçten büyüktür, bir şey aynı zamanda hem ispat hem de inkâr edilemez, bir şey aynı anda hem var hem yok olamaz...Bunun üzerine mahsusat itiraz etti ve dedi ki: “Akliyata olan itimadının da mahsusata olan itimadının akıbetine uğramayacağını ne ile temin ediyorsun? İlk önce bana itimadın varken akıl denilen hâkim geldi, beni yalanladı... Aklın anlayışı, hissi, verdiği hükümden dolayı yalanladığı gibi onun arkasından da başka bir hâkimin gelip onu da tezkip etmesi mümkündür. Böyle bir hâkimin ortaya çıkmaması onun muhal yani imkânsız olmasına delalet etmez.” Burada nefis bunun cevabında biraz durakladı. İçindeki şüpheyi rüya hadisesi ile kuvvetlendirdikten sonra dedi ki: “Görmüyor musun? Uykuda iken rüyada birtakım şeyleri görüyorsun ve onları varlığına inanıyorsun. Ve birtakım halleri tahayyül ediyorsun. Rüyada iken bunların gerçek ve sürekli olduğunu düşünüyor ve uyanıncaya kadar bunlar hakkında herhangi bir kuşku taşımıyorsun.²⁴... Belki de uyanık durumda iken akıl ve duyu organları ile elde edip doğruluğuna inandığın bilgiler, sadece içinde bulunduğun duruma bağlı olan bilgilerdir.²⁵

²³ *el-Münkız*, s. 40.

²⁴ Descartes ile benzerliğiyle ilgili bakınız. İlim Esra Erek, “Gazali’nin Descartes’a Olası Etkileri Üzerine”, *ETHOS: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar*, C.10 S.2, 2017, s. 111-126.

²⁵ *el-Münkız*, s. 27-30.

Kısaltarak aktarılan bu pasajdan bizim için çok değerli parçalar çıkartabiliriz. Gazzâlî'nin onun susamışlığına çare bulmak için aklına ne kadar güvendiğini bize kendisi anlatmaktadır. Ancak belli bir noktadan sonra aklın da çıkmaza girdiğini rüya örneğiyle belirtmektedir. Peki ama eğer durumlar bu şekilde ise hakikate nasıl ulaşılacaktır? Gazzâlî bu halin kendisinde iki ay sürdüğünü ve bu halden kurtulmanın Cenab-ı Hakk'ın gönlüne akıtmış olduğu bir nur sayesinde²⁶ olduğunu belirtmektedir.

Gazzâlî bu halin akabinde hakikat arayışında bulunan dört grubu incelediğini belirtmektedir, bunlar: Kelam, felsefe, bâtınîlik ve tasavvufur. Bu gruplar üzerine fikretmesi onu kendi ile hesaplaşmaya itmektir. Kendisi *el-Münkız*'da şöyle belirtmektedir: “Sonra kendi durumum üzerine düşündüm. Bir de baktım ki, dünya meşgaleleri içine gömülmüşüm. Bu alakalar beni her taraftan sarmış. Yaptığım amelleri muhasebe ettim. Onları en güzeli yani amellerim içinde en iyileri ders vermek ve ilim öğretmek idi. Burada da ehemmiyetsiz, ahiret yoluna faydası olmayan birtakım ilimler ile meşgul oldum.”²⁷ Gazzâlî'nin alimleri çok fazla eleştirdiği ileriki kısımlarda ele alınmaktadır ancak burada izlerini görebilmek mümkündür. Kendi iç muhasebesinde dahi kendini ve alimleri eleştirdiğini görebilmekteyiz.

Biraz daha ilerde şunları söylemektedir: “Beni ders vermeye iten temel sebep ve etkenin makam sevgisi ve şöhret tutkusu olduğunu anladım. Uçurumun kenarında bulunduğumu, eğer durumu hemen düzeltmeye yönelmezsem ateşe yuvarlanmak üzere olduğumu fark ettim.”²⁸ Gazzâlî bu hal üzere gitmek ile kalmak arasında altı ay geçirdiğini belirtmektedir. Hatta kendi duygusal durumu o raddeye gelmişti ki *el-Münkız* adlı otobiyografik eserinde kendisi diline kilit vurulup ders veremez durumda olduğunu söylemektedir. Dili tutulunca kalbinin etkilendiğini kalbinin ise onu yemeden içmeden mahrum bırakacak bir hastalığı tetiklediğini anlatmaktadır.²⁹ Dünyadan el etek çekmeyi düşündüğü halde bir türlü bağlarını kopartamadığı görülmektedir. Bir gün vaaz verirken tesadüf o ki tasavvufa bağlı olan kardeşi Ahmed Gazzâlî gelip şu şiiri aktardı: “Başkalarını doğru yola çağırıyorsun, kendin doğru yola gelmiyorsun/ Başkalarına vaaz dinletiyorsun kendin dinlemiyorsun/ Ey yumuşamayan

²⁶ *el-Münkız*, s. 31.

²⁷ *el-Münkız*, s. 97-98.

²⁸ *el-Münkız*, s. 98.

²⁹ *el-Münkız*, s. 100.

katı-taş, ne zamana kadar sen demiri keskinleteceksin de kendin keskin olmayacaksın.”³⁰ Bu okunan şiirin onu derinden etkilediği şüphe götürmez görünmektedir. Her ne kadar biz genel hatlarıyla Gazzâlî’nin hayatını aktarmaya çabalasak da bu küçük ayrıntılar bazen en belirleyici notlar olabiliyor.

Geçen bu altı ayın sonunda Gazzâlî kendisinin ve çocuklarına yetecek kadar nafakayı dağıttıktan sonra Bağdat’tan ayrılmıştır. Ayrılışı Temmuz 1095(Recep 488) tarihinde oldu; bu serüvenini kendisinden okumak gerekmektedir:

Şam’a vardım. İki seneye yakın bir zaman orada kaldım. Orada kaldığım müddetçe tasavvuf kitaplarından öğrendiğim şekilde kalbimi zikrullah ile tasfiye etmek, ahlakımı düzeltmek, nefsimi çirkin huylardan temizlemek için daima insanlardan ayrı yaşamayı, riyazat(nefsi terbiye adına az yiyip az uyuyarak dünya lezzetlerinden kurtulma) yapmayı ve ibadetle meşgul olmayı tercih ettim. Bir müddet Şam’daki Emevî Camiinde itikafa girmiştim. Her gün Caminin minaresine çıkar kapıyı üzerime kilitlerdim. Sonra Kudüs’e gittim. Beyt-i Mukaddes’e girdim. Her gün Sahra’ya gider (Bahsedilen yerde birçok Peygamberin ibadet yerleri olan kayanın ismi) kapıyı üzerime kilitlerdim. Hz. İbrahim Aleyhisselâmı ziyaret ettikten sonra hac farızasını ifa etmek ve Hz. Peygamber’i ziyaret etmek arzusu duydum. Bundan dolayı Hicaz’a gittim.

Bunların ardından birtakım üzüntüler ve çoluk çocuğun ısrarlı davetleri beni vatanıma çekti. Böylece vatanımdan ayrıldıktan sonra insanlar arasında oraya dönmesi en uzak ihtimal olan ben, vatanıma dönmüş oluyordum... Önüme çıkan engeller beni hedefimden alıkoymaya çalışıyor fakat ben tekrar hedefime yöneliyordum. Ömrümün yaklaşık on yılını böyle geçirdim. Yalnızlık içinde geçirdiğim bu süre içinde bana öyle işler açılıverdi ki bunların ne sayısını ne de vasfını dile getirmek mümkün olur.³¹

On yıl boyunca böyle bir serüven yaşamış olan Gazzâlî bu yıllarını tasavvuf ehlini anlama ve tecrübe etmek üzere geçirmiştir. Ona göre tasavvufun diğer ilimlerden farkı kâğıt üzerinde okuyup anlaşılabilecek bir durum değil ancak tadarak hissedilerek anlaşılabilecek bir hâldir.³² Onun seyahatinin temel sebebi de budur. Hakikate olan doyumsuz susamışlığı neticesinde yollara düşmüş çeşitli eserler kaleme almış ve hem kendi nefsinin terbiye edip hem de insanlar için faydalı olmaya çalışmıştır.

Gazzâlî Temmuz 1106 (h. Zilkade 499) tarihinde Nişabur’a geri gelmiş ve burada bulunan Nizamiye Medresesinde tekrardan öğretim görevine başlamıştır.³³ Hocalığa dönüş için gerekçesini ise kendisinden dinlemek daha doğru olacaktır:

³⁰ Şibli Numanî, **a.g.e** s. 26.

³¹ *el-Münkız*, s. 102-103.

³² *el-Münkız*, s. 96.

³³ **TDV İslam Ansiklopedisi**, “Gazzâlî”.

Halk kesimlerinin imanlarının bu derece zayıf olduğunu gördüm. Bunun farkına varınca kendimi, bu şüpheleri gidermekle görevli ve bunu yapmanın üzerime bir borç olduğunu anladım. Kaldı ki bunları (bahsedilen dört fırkanın aşırılıkları) rezil etmek ve ipliklerini pazara çıkarmak benim için su içmek kadar kolay bir işti. Çünkü onların ilimleri ve yolları hakkında fazlasıyla ilgilenmiş ve bilgi edinmiştim... Artık tekrar halkın arasına karışmak ve onlar için bazı işler yapma vaktinin geldiği kanaati içimde iyice yerleşti. İçimden şunları geçirdim: “Bir kenara çekilip uzlet hayatı yaşamak seni kurtarmaz. Artık hastalık yaygın hale geldi, doktorlar bile hastalığa tutuldu; halk bütünüyle helak olmanın eşiğine geldi” sonra kendi kendime şöyle dedim: “Bu kadar bulutları açmakla ve bu karanlıklarla savaşmakla nasıl başa çıkabilirsin? Zaman karışıklık zamanı, devir bâtilin hüküm sürdüğü devirdir. Halkı, tuttukları yoldan çevirip hak yola çağırmaya kalksan bu devirde yaşayan herkes sana düşman kesilir. Onların hepsine karşı nasıl direnir, onlarla yaşamaya nasıl devam edersin? Bu düşüncelerinin gerçekleşmesi için mutlaka güçlü ve otoriter bir hükümdarın destek olması gerekir...kendimi şimdilik uzlete devam etme konusunda mazeret sahibi gördüm. Bu konudaki gerekçem de hakkı hâkim kılama gücünden yoksun olmamdı.

...Sultan yaşanan fitneye son vermem için derhal Nişabur’a gelmemi emrediyordu... Sonra kendi kendime şöyle dedim: “Bu gelen emir ile uzlete devam etme sığındığım güçlü bir sultanın desteğinin bulunması yönündeki mazeretim de ortadan kalkmış oldu... Daha sonra bu konuyu kalp ve müşahede ehli bir topluluk ile istişare ettim. Hepsi de söz birliği ederek uzleti terk etmem ve bulunduğum tekkeden ayrılmam gerektiğini ifade ettiler.³⁴

“Artık hastalık yaygın hale geldi, doktorlar bile hastalığa tutuldu.” sözünde biz aslında alimlerin vurgulandığını görebilmekteyiz. Gazzâlî eserlerinde alimlere çok fazla atıf yapmakta, onları eleştirmektedir. Bu sözünde ise alimlerin dahi hastalık dolu olduğunu vurgulamaktadır. Bunun için bu pasajdan önce kitabında geçen şu örneğe bakmak gerekir:

Şeriatın emirlerini yerine getirme konusunda ihmalkâr davranan kimselere, şüphelerinin kaynağını sordum. Onların inancının altında yatan sorunları ortaya çıkarmaya çalıştım. Böyle birine şu soruyu sordum: “Neden emirleri yerine getirme konusunda gevşek davranıyorsun? Eğer ahirete iman ediyor ve onun için hazırlık yapmayarak dünya karşılığında ahiretini satıyorsan bu açıkça ahmaklıktır. Sen şu dünyada iki liralık malı bir liralık mal karşılığında vermiyorsun, ama sonsuz olan ahiret hayatını sayılı günlerden ibaret olan dünya hayatı karşılığında nasıl için sızlamadan veriyorsun?

Şayet ahirete iman etmiyorsan, demek ki sen kafirsin. Bu durumda imanı elde etmenin yollarını araştırmalısın. Küfre düşmene sebep olan iç dünyanda tuttuğun yolun sebebinin ne olduğunu iyi tanı. Çünkü bunlar eğer mümin geçinerek güzel görünmek ve şeriatın ismi ile şereflenmek maksadıyla küfrünü gizleme gibi bir durum söz konusu değil ise sergileme cüretini gösterdiğin davranışların, yani mevcut durumunun sebebini oluşturmaktadır.

Bu arada birisi şöyle itiraz etti: “Dinin emirlerine uymak, yerine getirilmesi gereken önemli bir iş olsaydı, bunun öncelikle alimlerin yerine getirmesi gerekirdi. Mesela, insanlar arasında ilmi ile tanınmış falanca kişi namaz kılmaz... falanca içki içer... falanca vakıf ve yetim malı yer... falanca kişi sultanın kabını yalamaktan ve haram yemekten sakınmaz... falanca kişi hüküm vermek ve şahitlikte bulunmak için rüşvet alır... bu örnekler daha da çoğaltılabilir. Benim sözlerime tasavvuf yolunu tuttuğunu

³⁴ *el-Münkız*, s. 130-134.

ileri sürenlerden bir başka kişi şöyle cevap verdi: “Ben tuttuğum yol sayesinde öyle bir dereceye ulaştı ki, artık ibadet etmeme gerek kalmadı.”³⁵

Gazzâlî’nin halkın her kesimi ile sohbet eden bir portre çizdiğini görebilmemiz mümkündür. Ayrıca alimlerin bir toplum için neden önemli olduğunu da onların ayna gibi olmasına bağlamaktadır. Aktarılan kısımda da görüldüğü üzere insanların örnekleri hep falanca alim, falanca kişi şeklinde olup insanların onları kendilerine örnek aldıkları; kötü davranışlar sergileyenleri ise dayanak noktası şeklinde belirttiklerini okumaktayız. Hal böyle iken Gazzâlî’den bu tür alimleri onaylaması beklenen bir durum değildir. Gazzâlî’nin alimlere bu denli büyük bir rol atfetmesinin sebebi ise toplumun, alimleri örnek alınacak kişiler olarak görmesinden dolayıdır.

Gazzâlî’nin alimlere vermiş olduğu değeri anlamak açısından *İhyâ*’da geçen “Alimler, Peygamberin varisleridir” hadisi önemli bir yerdedir.³⁶ Aynı eserde alimlerinin önemini vurgulamak adına zikredilen bir diğer hadis ise: “Ümmetimin helâk olması, fâcir âlim alim ile câhil âbidin (hizmet eden, ibadet eden) yüzündendir. Şerlilerin en korkuncu, âlimlerin kötüleridir; hayırlıların en hayırlısı ise, âlimlerin iyileridir.”³⁷ Bu yazılan hadisler Gazzâlî tarafından aktarılmıştır öyle ki hadis ilmi Gazzâlî’nin en zayıf olduğu ilim dalı olarak görünmektedir. Gazzâlî’nin alimlere vermiş olduğu değeri kısaca anlatmak babında bu örnekleri verdik. İleriki bölümlerde bozulma zinciri ve alim bazlı bir siyaset düşüncesi ile ilgili görüşlerimiz anlatılmıştır.

Gerek alimler gerek halk içindeki bozulmanın fikri anlamda olduğu görülmektedir. Gazzâlî ise insanların fikri dünyasını değiştirmek ve ihya etmek adına müderrisliğe tekrardan dönmüştür. Hocalığa geri dönüşünde birtakım farklılıklar olmuştur. Bunu kendisi şu şekilde ifade etmektedir: “Ben önceki dönemde insana makam ve mevki kazandıran bir ilim öğretmekteydim. Sözlerim ve davranışlarımla insanlara buna davet ediyordum. Şimdi ise insanlara makam ve mevki terk etmelerini sağlayan, onun sayesinde makam ve mevkiinin değersizliğini anlayacakları bir ilme

³⁵ *el-Münkız*, s. 125-126.

³⁶ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi’-d-Dîn*, Çev. Mehmet A. Müftüoğlu, İstanbul, Çelik Yayınevi, 2017, C.1, s. 20.

Ebû Dâvud, Tirmizî, İbn Mâce ve İbn Hibban, Ebû’l-Derdâ’dan sahih senedle rivâyet etmişlerdir. Detaylı bilgi için bakınız: Hüseyin Akyüz, “Âlimler Peygamberlerin Varisleridir” Hadisinin İsnad Açısından Tenkid ve Tahlili”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.11, S.22, s. 171-172

³⁷ *İhyâ*, s. 176; Darîmî, Ahvan bin Hâkîm’in rivayetinden.

davet ediyordum.”³⁸ Aslında Burada Gazzâlî kendisinin nasıl bir dönüşüm geçirdiğini anlatmaktadır. Tasavvuf yolunu tutmasının bunda büyük etkiye sahip olduğu gözükmetedir.

Gazzâlî Nişabur’daki görevine 1106 yılında başladı ve üç yıl gibi bir sürenin ardından 1109’dan sonra doğum yeri olan Tus’a geri dönmüştür.³⁹ Takvimler 11 Aralık 1111’i (h. 14 Cemaziyelâhir 505) gösterdiğinde Gazzâlî vefat etti. Ölümü ile ilgili olarak Numanî şöyle yazmaktadır: “İbn-i Cevzî onun ölümünü kardeşi Ahmed Gazzâlî’ nin rivayetine dayanarak şöyle yazmakta: “Pazartesi günü Gazzâlî sabah vakti uykudan uyanıp yatağından kalktı. Abdest alıp namazını kıldı. Sonra kefen istedi ve gözlerine sürerek şöyle dedi: ‘Efendimin emri başım gözüm üstüne’. Ayaklarını uzattı, baktılar ki nefes bitmiş.”⁴⁰

Gazzâlî’nin ömrünü özet mahiyetinde bazı evrelere ayırmak mümkündür. Eric Ormsby bu evreleri şöyle sıralar: İlk yıllar, (1058-1085), çocukluğunu ve ilk eğitim yıllarını kapsayan evre. Halkın içinde olduğu on yıl (1085-1095), ders verdiği yıllar. Bunalım ve uzlete çekilme (1095-1096), en kritik yıllar. Önceki sayfalarda değinildiği üzere Gazzâlî’nin şüphe krizine düştüğü ve Bağdat’ı terk ettiği yıllar bu yılları kapsar. Halkın arasında ikinci dönem (1106-1109), Nişabur’da ders verdiği yıllar. Son olarak da yeniden inzivaya çekildiği yıllar (1109-1111) ve ardından dünyadan ayrılışı.⁴¹

1.2. Gazzâlî’nin Çevresi

Bir insanın düşünce yapısını, hayatını, davranışlarını etkileyen en önemli faktörlerden biri yaşadığı yerdir. Öyle ki bir düşünürü tanımak için de yaşamış olduğu coğrafyayı bilmek gerekmektedir. Gazzâlî miladi olarak on birinci ve on ikinci yüzyıllar arasında yaşamış bir fikir insanıdır. Bazıları onu “İmam” olarak niteler bazıları ise hicri “Beşinci Asrın Müçtehid”i olarak isimlendirirler. Bunlardan ziyade bir isim vermek gerekecekse ona, ‘fikir insanı’ demek bizce en doğru tabir olacaktır.

³⁸ *el-Münkız*, s. 135.

³⁹ W. Montgomery Watt, **Müslüman Aydın: Gazâlî Hakkında Bir Araştırma** Çev. Hanifi Özcan İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1989, s. 111.

⁴⁰ Şibli Numanî, **a.g.e.** s. 40-41.

⁴¹ Eric Ormsby, **a.g.e.** s. 46-47.

Yaşadığı yılları on birinci, on ikinci yüzyıllar arasında benimsedikten sonra çalışmamızda bir daraltma yapmak durumunda olacağız. Yaşadığı yıllardan öncesine daha fazla yer ayırmak koşuluyla geniş bir parantez açarak bulunmuş olduğu çevredeki fikri, sosyal, kültürel, siyasi olayları aktarmaya gayret göstereceğiz. Bundaki temel neden ise gerçekleşmiş olayların Gazzâlî hayatında birtakım kıpırdamalara sebep olmuş olabileceği düşüncesidir.

O dönemin haritası açıp bakıldığında Gazzâlî'nin doğduğu ve yaşadığı çevrenin Selçuklu idaresi altında olduğu göze çarpmaktadır. İslam dünyasında ise parçalı bir yapı bizi beklemektedir. Merceğimizi tarih çizgisinde biraz sola kaydırıp incelememize başlamamız gerekmektedir.

İslam tarihindeki ilk bölünme İbn Hişam'ın 755 yılında Abbasîlerden kaçıp Endülüs'te yeni bir Emevî Devleti kurmasıyla başlar ve III. Abdurrahman yıllarında devletin hilafet biçimine girmesiyle daha da kesinleşir.⁴² Endülüs Emevî Halifeliği (929-1031) daha sonra yıkılsa da İslam dünyasında parçalanmış yapı düzeni hala yerinde durmaktadır. 1090 senesinde Yusuf b. Taşfin tarafından Endülüs birliği yeniden sağlanmıştır.⁴³ Gazzâlî bu dönemde ihtilafa düşen, kendilerinin korunması adına krallıklardan yardım isteyen Endülüs emirleriyle savaşmanın caiz olduğuna dair fetva vermesi⁴⁴ Yusuf b. Taşfin'in meşru temelini sağlaması noktasında önemlidir. Bu yıllar Gazzâlî'nin siyasi meselelerde durağan bir halde olmadığı bir dönemdir. Ayrıca kendisinin sözü dinlenir bir kişilik olduğunu da verdiği fetvadan anlayabiliriz. Numanî: "Subki'nin Tabakat isimli eserinde yazdığı gibi onun mevki ve azameti valileri ve vezirleri bile bastırmıştı."⁴⁵ diye söylemektedir. Gazzâlî her ne kadar kendi fikri dönüşümü neticesinde sonralarda dünyadan el etek çekmiş gibi görünse de bulunduğu mevkiinin rahatlığını o devirde üzerinde hissediyordu. Bu paragraf İslam

⁴² Mehmet Özdemir, "Endülüs", **TDV İslam Ansiklopedisi** (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/endulus>, 03.01.2020.

⁴³ İsmail Yiğit, "Murâbitlar", (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/murabitlar>, 03.01.2020.

⁴⁴ Sabri Orman, **Gazzâlî: Biyografisi, Hakikat Araştırması, Felsefe Eleştirisi, İhya Hareketi, Etkisi**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2013 s. 18; İsmail Yiğit, "Murâbitlar", **TDV İslam Ansiklopedisi**, "Murâbitlar".

⁴⁵ Şibli Numanî, **a.g.e.** s. 21.

dünyasının batı kısmını anlatan bir niteliğe sahiptir. Doğuya döndüğümüzde karşımızda çok daha farklı bir manzara çıkmaktadır.

Günümüzde Orta Doğu adı verilen bölgede, o yıllarda güçlü denilebilecek dört büyük hanedan vardı; bunlar: Abbasiler (750-1258), Selçuklular (1037-1194), Fâtımîler (909-1171) ve Büveyhîler (932-1062). Bu dört güç unsurunun detaylarına burada değinmek mümkün gözükmemektedir. Biz sadece belli tarih aralıklarındaki durumlarına bakabilmekteyiz.

Abbasi Halifeliği sekizinci yüzyılın ikinci yarısından onuncu yüzyıla kadar Irak, Batı İran, Horasan, Mezopotomya (Musul), Mısır ve Suriye’de hakimiyet sağlamıştı. Ancak daha sonra iç karışıklıklar neticesinde güç kaybetmeye başladı. Parçalanmanın nedenlerini bize Lapidus şöyle anlatıyor:

Abbasi Yönetim sistemindeki dönüşüm dokuzuncu yüzyılda başlamıştı. İlk zamanlarda Abbasi yönetimi merkezi yönetim ile eyaletlerdeki toprak sahipleri ve soylu ailelerin ittifakına dayanıyordu... Fakat zamanla merkezi yönetim eyaletlerden seçilen kişilerden değil de önceki devlet ricalinin torunlarından oluşmaya başladı. Devlet adamlığı babadan oğula geçtikçe de Bağdat’ın taşra ile ilişkisi koptu. Ayrıca büyük yatırımlar gerektiren iltizamın tesisi; köle, hububat ve uluslararası ticarete zenginleşmiş tüccarların lehine bir gelişme oldu. Gerekli paraları bir araya getirip devlet yatırımlarına aktarabilen bankerler siyasal açıdan büyük önem kazandılar... Dolayısıyla, Abbasi İmparatorluğu’nun parçalanışı siyasal, toplumsal ve ekonomik değişimler yüzündendi. Bu parçalanma tek ve birleşik bir imparatorluk yerine küçük devletler ortaya çıkardı... Bizzat yönetim tarafından uygulanan askeri, idari ve kültürel politikadan kaynaklanan değişimler; Abbasilerin çöküşünü hazırlayarak neticede yeni bir Ortadoğu devlet ve toplum tipinin ortaya çıkmasına neden oldu.⁴⁶

Abbasilerin bu durumda olmaları nedeniyle o coğrafyada istikrarsız bir durum gözükmektedir. Böyle bir ortamda devlet sınırlarının çok değişken olduğunu görmekteyiz.

Abbasilerin 950 yılından sonraki durumunu Watt şöyle anlatıyor: “Abbasi halifeleri, kuvvetlerinin çoğunu kaybetmişler ve birbirleriyle geçinmeyen birtakım eyaletlerin sadece resmi başları olmak durumuna gelmişlerdi.”⁴⁷ Nitekim 945 yılında Büveyhîler Bağdat’a girip halifeyi azledip yerine kendileri bir halife atadılar ve Abbâsi devletinin çöküşünü de hazırlamış oldular.⁴⁸ Büveyhîler’in Bağdat’taki hakimiyeti yüz

⁴⁶ Ira M. Lapidus, **a.g.e.** s. 199-203.

⁴⁷ Montgomery Watt, **İslamî Tetkikler İslâm Felsefesi ve Kelâmı**, Ankara, Ankara üniversitesi Basımevi, 1968, s. 87.

⁴⁸ Erdoğan Merçil, “Büveyhîler”, **TDV İslam Ansiklopedisi** (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/buveyhiler>, 05.01.2020,

on yıl kadar sürmüştür. Bu hakimiyeti bozan kişi ise Tuğrul Bey olmuştur. 1055 yılında Tuğrul Bey -bazı kaynaklarda halifenin ricası üzerine ve halifeden icazet alarak- Bağdat'a girmiş ve o yıllarda sıkıntılı bir dönemde olan Bağdat'ı himayesine katmıştır. Ancak ordunun Bağdat'ta yapmış olduğu çeşitli faaliyetler halk nezdinde hoş karşılanmamıştır. Tuğrul Bey saltanat ve halifeliği birleştirmek adına olsa gerek kızı ile halife Kâim-Biemrillâh'ı evlendirmiştir. Halife sultana kendi tahtı yanında bir taht hazırlatmıştır.⁴⁹ Sonrasında Sultan'ın yapmış olduğu seferler sonucunda halife kendisine “garbın ve şarkın hükümdarı” unvanını vermiştir.⁵⁰ Bu Selçukluların devlet işlerinde ne durumda olduğunu anlamamız bakımından önemlidir. Öyle ki halife din işlerinden sorumlu bir konuma, Selçuklular da diğer işlerden sorumlu bir mevkiye geçiyor görünümü sergilemektedir.

Sonradan gelişen olaylara da kısaca değinelim. Büveyhîler'in son devrinde yaşayan Türk komutan Besâsîrî Tuğrul Bey'in diğer kardeşleri ile olan mücadelesini fırsat bilmiş o sırada Sultan'ın bulunmadığı Bağdat'ı işgal edip Şii usullere göre ezanı okutmuş ve halifeyi hapsedmiştir. Sultan mücadeleyi bitirip dönmüş ve tekrar Bağdat'ı geri alıp halifeyi makamına oturtmuştur. Akabinde halifenin kızıyla evlendiyse de Tuğrul Bey çok geçmeden 1063 yılında vefat etmiştir.⁵¹

Tuğrul Bey'den sonra tarih sahnesine Alp Arslan'ın çıktığı görülmektedir. Alp Arslan devlet sınırlarını oldukça genişletmiştir. Sultan Tuğrul Bey'in veziri Kündürî'yi ilk yıllarda vezirlikte bıraksa da daha sonrasında o makama Nizâmülmülk'ü getirmiştir.⁵² Kündürî sekiz yıl kadar Alp Arslan'ın vezirliğini yapmıştır. Abdülkerim Özaydın: “Mu'tezilî-Şîî olan Kündürî'nin Şâfiîler'le Eş'arîler'e düşmanlığı ve özellikle İmam Şâfiî aleyhindeki konuşmaları yüzünden Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî ve İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî gibi âlimler Horasan'ı terk ederek kendisine tepki göstermişlerdir.” diyerek onun yapısı hakkında bize bilgiler vermektedirler. Selçuklular için belirtilmesi gereken en önemli olay olan

⁴⁹ Osman Turan, **a.g.e.** s. 135.

⁵⁰ İbrahim Kafesoğlu, **Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar**, İstanbul, Ötüken Yayınları, Nisan 2016, s. 34.

⁵¹ İbrahim Kafesoğlu, **a.g.e.** s. 35-36.

⁵² Ali Sevim, Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2014, s. 63.

Malazgirt Zaferi de Alp Arslan komutanlığında gerçekleşmiştir. Ayrıca Fâtımîler'in ellerinde olan bölgeleri de Şam'a kadar fethetmiştir.⁵³ Alp Arslan 1072 yılında bir esir tarafından öldürülmüştür.

Zaman cetvelinde sağ tarafa doğru gidildikçe Sultan Melikşah karşımıza çıkmaktadır. On sekiz veya yirmi yaşında tahta çıktığı düşünülmektedir (1073). Nizâmülmülk onun vezirlik makamında bulunmaktaydı. Nizâmülmülk'ün yapmış olduğu ilim irfan faaliyetlerinden bir önceki kısımda söz edilmiştir. Bundan hariç Melikşah'ın seferleri sürmektedir. Halife Kâim-Biemrillâh 1075 yılında vefat etmesi üzerine yerine Muktedî-Biemrillâh ön adıyla torunu Ebü'l-Kâsım Abdullah geçmiştir. Bu halife değişimini aklımızda tutmamız elzem gözükmektedir. Angelika Hartmann'ın belirttiği üzere: “Muktedî-Biemrillâh, halifelik makamına oturduktan sonra Selçuklu Sultanı Melikşah'a saltanatını onaylayan bir menşur gönderdi ve biatını aldı.”⁵⁴ Melikşah halifelik makamı olan Bağdat'a 1087 yılında ilk kez girmiştir. Halkın askerlerden zarar görmemesi adına Melikşah otağını şehrin dışına kurdurmuştur. Bağdat'ta hiçbir sultanın ordusunu bu disiplinle zapt etmediği rivayet edilmektedir.⁵⁵ Muktedî-Biemrillâh'ın Melikşah'ın kızıyla evlendiğini de burada belirtmek gerekir kanaatindeyiz (bu evlilikten Cafer adında bir çocukları oldu.). Görüldüğü üzere gerek halifelik gerekse Selçuklu devleti birbirleri ile akrabalık kurma niyetindedirler. Bunun siyasi temelleri olduğu gibi ekonomik temelleri olduğu da muhtemel gözükmektedir.

Haziran 1092'de Nizâmülmülk bir bâtinî tarafından öldürüldü. Sultan da üzerinden bir ay geçmişti ki zehirlenerek öldürüldü. Sultan ve Nizâmülmülk'ün ölmeden aralarında sorunlar olduğu bazı kaynaklarda geçmektedir. Hatta Nizâmülmülk'ün meşhur eseri Siyasetnâme'de aralarındaki soğukluk hissedilmektedir. Olaylar bu şekilde gelişirken Selçuklu, yavaşça kaçınılmaz sona doğru ilerlemekteydi. Bu durumların baş kahramanı olarak, Turan bize Terken Hatun'u⁵⁶ işaret edip şöyle diyor: “Doğrusu oğlunu (Mahmut) saltanata çıkarmak ve

⁵³ Carl Brockelmann, **İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi**, Çev. Neşet Çağatay, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2002, s. 143.

⁵⁴ Angelika Hartmann, “Muktedî-Biemrillâh” **TDV İslam Ansiklopedisi** (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/muktedi-biemrillah> 15.01.2020.

⁵⁵ Ali Sevim, Erdoğan Merçil, **a.g.e.** s. 140.

⁵⁶ Terken Hatun hakkında detaylı bilgi için bakınız: Gülay Öğün Bezer, “Terken Hatun”, **TDV İslam Ansiklopedisi** (Çevrimiçi), <https://islamansiklopedisi.org.tr/terken-hatun>, 15.01.2020.

torununu (Cafer) da hilafete getirmek isteyen Terken Hatun'un ihtirasları (bu süreçte) başlıca rol oynamıştır.”⁵⁷ ve ekliyor: “...bu müthiş ihtiras Türk-İslam nizâmını yıkmıştır.”

Melikşah öldüğünde ardından bıraktığı devletin coğrafi haritasını gözümüzde canlandırmamız için şöyle düşünebiliriz: Çin sınırlarından Boğaziçi'ne, Kafkaslardan Yemen ve Aden'e bir alan⁵⁸, devlet sınırlarını belirliyordu.

1092 yılında Gazzâlî Bağdat Nizâmiyesinde müderristi. Bu olaylardan etkilenmemesi mümkün gözükmemektedir. Kimi tarihçiler Gazzâlî'nin krizinin bu döneme rastlamasının tesadüf olmadığına da altını çizmektedir. Gazzâlî'nin hamisi olan bir şahsın -ki en etkili devlet adamı- bir bâtinî tarafından öldürülüp akabinde Selçuklu Sultanının öldürülmesi kendisi üzerinde tesiri büyük bir etki oluşturduğu söylenebilir. Melikşah'ın ölümünün ardından oğullarının tutuşmuş olduğu taht mücadelesinin de Gazzâlî'yi ruhsal anlamda etkilemiş olabileceği mümkün gözükmemektedir.

Melikşah öldüğünde ardında dört çocuk bırakmıştır. Bunlar yaşı büyük olandan başlayarak: Berkyaruk, Muhammed Tapar, Sencer ve Mahmud'dur. Yukarıda kendisinde kısaca bahsettiğimiz Terken Hatun henüz beş yaşındaki oğlunu (Mahmud) sultan yapmak istiyordu. Esasen bakıldığında beş yaşında bir çocuğun sultanlık vasfını yerine getiremeyeceği açıktır.⁵⁹ Bununla birlikte aklımıza gelen ilk düşünce Terken Hatun'un böyle bir istekte bulunmasının altında yatan neden kendisinin devleti yönetmek istemesidir, demek abes olmayacaktır.

Gazzâlî'nin fakih ve alim sıfatı bu dönemde öne çıkmaktadır. Beş yaşındaki birine sultanlık için halife nasıl onay verebilir? Tabii ki alimlerden bu konuda fetva isteyerek. Laoust bu dönemde alimlere sorulmadan hiçbir önemli kararın alınmadığını söylemektedir.⁶⁰ Bu düşünceden hareketle biz Gazzâlî'nin tutumunu anlamaya çalışmalıyız. Öyle ki hamisi Nizâmülmülk öldürülmüş, Büyük Selçuklu Sultanı

⁵⁷ Osman Turan, **a.g.e.** s. 218.

⁵⁸ Ali Sevim, Erdoğan Merçil, **a.g.e.** s. 172.

⁵⁹ Gazzâlî *Fedâihu'l-Bâtuniyye eserinde* yöneticilik şartlarını sıralarken imam olacak kişinin ergenlik çağına gelmiş olmasını şart koymaktadır. Bakınız: s. 52.

⁶⁰ Henry Laoust, **a.g.e.** s. 70.

Melikşah ölmüştür (tartışmalıdır). Ancak durumlar kâğıt üzerinde yazdığı kadar basit değildir. İnsanlar birbirleri ile politik meselelerde muhakkak fikir alışverişinde bulunurlardı. Örneğin Nizâmülmülk'ün ölümünün bir bätini tarafından olduğu bilinse de çeşitli şüpheler mevcuttu.⁶¹ Bu şüphelilerden biri de Tâcülmülk⁶² adlı vezirdir. Özellikle sonraki yıllarda Mahmud'un vezirliğini yapması üzerindeki şüpheleri daha da artırmaktaydı. Keza Melikşah'ın ölümü de şüphelidir. Her ne kadar kaynaklarda av dönüşü ateşlendiği ve öldüğü söylene de zehirlendiğine yönelik görüşler de mevcuttur.⁶³

Bu bilgiler ışığında Gazzâlî'nin nasıl bir durumda olabileceğini okumamız gerekmektedir. Nizamiye Medresesine adını veren bir vezir, kendisinin hamiliğini yapan bir insanın öldürülmesi Bağdat'ta, Medresede nasıl karşılanmıştır? Gazzâlî'nin misyonu müderrislikti ancak her şeyden bağımsız ders vermeye nasıl devam edebilirdi? Bir kişinin duygu dünyasını anlayabilmek, onunla empati kurabilmek, ilerde hangi duruma nasıl tepki vereceğini tahmin edebilmek açısından önemlidir.

Terken Hatun Mahmud'un Sultan olması, adına hutbe okutulması için halifeden onay bekliyordu. Halife el-Muktedî'nin böyle bir onayı vermesi beklenemezdi. Gazzâlî tam da bu noktada beş yaşındaki bir çocuğun Sultan olamayacağına yönelik bir fetva vermiştir.⁶⁴ Ancak buna karşılık Terken Hatun başka alimlerden fetva almasının akabinde Kasım 1092 yılında küçük Mahmud adına hutbe okutuldu ve saltanatı ilan edilmiş oldu.⁶⁵

Tezimizin ilerleyen kısımlarında irdelediğimiz bir noktaya burada kısaca değinmek faydalı olacaktır. Gazzâlî eserlerinde özellikle imamet ile ilgili kısımda, bir yöneticiden memnun kalınmadığında, onu alt edebilecek bir güce sahip olduğu zaman onu iktidardan etmek gerektiğini aksi durumda fitnenin baş göstereceğini ve

⁶¹ Bu şüpheler için bakınız: Mehmet Nadir Özdemir, "Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", Konya, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 2008, S.24, s. 332.

⁶² Melikşah'ın Nizâmülmülk öldükten sonra yerine tayin ettiği devlet adamıdır. Sonraki yıllarda (1093) Nizâmülmülk'ün ardılları tarafından öldürülmüştür.

⁶³ Ali Sevim, Erdoğan Merçil, **a.g.e.** s. 169; Henry Laoust, **a.g.e.** s. 69-70; Osman Turan **a.g.e.** s. 216.

⁶⁴ Ali Öngül, **Büyük Selçuklular**, İstanbul, T.C. Kültür Bakanlığı Yayıncılık, Çamlıca Basım Yayın, 2016, s.185; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, **a.g.e.** s. 173.

⁶⁵ Osman Turan, **a.g.e.** s. 226.

bunun da mal ve can kaybına sebep olacağını belirtmektedir.⁶⁶ Buna rağmen - yukarıda duygu durumuna değinmemin amacına mukabil- Gazzâlî'nin belki de duygularına yenik düşüp, durumu bu düzlemde değerlendirip Terken Hatun'un isteğini yerine getirmediğini görebilmekteyiz. Farklı bir yaklaşım ile de kendisinin bu fetvayı verdikten sonra durumu daha iyi değerlendirip bu düşüncüyü ortaya attığı da belirtilebilir. Her ne sebeple olursa olsun Gazzâlî'nin fetvası kabul görmemiş ve Mahmud, Sultan olmuştur.

Mahmud her ne kadar Sultan ilan edilip adına hutbe okutulsa da Berkyaruk bir diğer güç faktörü olarak durmaktaydı. Nizâmülmülk'ün yandaşları Berkyaruk'u desteklemekteydi. Onu İsfahan'dan kaçırıp Rey'e götürdüler ve orada Sultan ilan ettiler.⁶⁸ İki farklı güç Sultanlığın kendilerinde olduğunu vurguluyordu. Netice de savaş kaçınılmaz oldu. Bürücird adlı bölgede iki taraf karşı karşıya geldi. Bu savaşı Berkyaruk kazandı. Tâcülmülk savaş sonunda kaçsa da Berkyaruk'un askerleri tarafından yakalanıp yanına getirildi. Nizâmülmülk'ün yandaşları Tâcülmülk'ü Nizâmülmülk'ü öldürmekle suçladıkları için 1093 yılında üzerine saldırıp onu öldürmüşlerdir. Terken Hatun ise 1094 yılında hastalanarak öldü.⁶⁹ 1094 yılında gerçekleşen bir diğer ölüm Halife el-Muktedî'nindir. Kendisinden sonra yerine varisi el-Müstazhir geçmiştir. Gazzâlî'nin bâtinîlik ile mücadele için yazmış olduğu *Fedâihu'l-Bâtiniyye* adlı eserin Halife adıyla anıldığını bilmekteyiz. Gelişen bu süreçleri birlikte okumak bu yüzden çok önemlidir.

Saltanat mücadelesi Berkyaruk ve onun akrabaları arasında devam etti.⁷⁰ Karmaşık yılların geçtiğini belirtmenin ardından Berkyaruk'un saltanatının 1092 ve 1104 yılları arasında sürdüğü kabul edilmektedir. 1105-1118 yılları arasında Muhammed Tapar'ın, 1119-1157 arasında ise Sencer'in hükümdarlıkları görülmektedir.⁷¹ İncelendiğinde çok faktörlü bir iktidar mücadelesi görünmektedir

⁶⁶ Gazzâlî, *İtikadda Orta Yol*, Çev. Osman Demir, İstanbul, Klasik Yayınları, 2018, s.194-195.

⁶⁷ Osman Turan'ın ifadelerine göre Terken Hatun'un şahsına bağlı 12.000 askeri olduğunu ve 20 milyon altın dinar gibi bir parayı askerlere dağıtıp güç sağladığını ifade etmektedir. (Osman Turan **a.g.e.** s.226)

⁶⁸ Osman Turan, **a.g.e.** s. 226.

⁶⁹ TDV **İslam Ansiklopedisi**, "Terken Hatun".

⁷⁰ Bu dönemle ilgili olarak daha fazla ayrıntı için bakınız: Osman Turan, **a.g.e.** s. 225-242; Ali Öngül, **a.g.e.** s. 184-253; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, **a.g.e.** s. 173-218.

⁷¹ Abdullah Bayındır, "Sultan Sencer (Sancar) Dönemi (1119-1157) Selçuklularda Taht Mücadeleleri", **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.16 S.1, s.116-117.

ancak tezimizin mahiyetinden dolayı bu konuda daha derine girmemeyi uygun görmekteyiz.

Anlattığımız bütün tarihsel olayların toplum nezdinde bir karşılığı olması beklenir. Öyle ki saltanatın hutbe okutularak ilan edildiği bir zamanda bir hafta sonra hutbedeki ismin değişmesi insanların homurdanmasına sebebiyet verebilir. Hatta öyle ki ondan kısa bir süre sonra başka bir Sultan adına hutbe okutulduğunda insanlar dumura uğrayabilir. Bu sebepler neticesinde gerek Bağdat halkı gerekse de Gazzâlî bu tür olaylardan etkilenmiş olmalıdır. Gazzâlî'nin farkı ise onun bu etkilenmeyi gerek iç dünyasından gerekse de dış dünyasından gelen tesirlerle yaşıyor olmasıdır. Bir önceki bölümde bahsettiğimiz üzere, Gazzâlî bir şüphe krizine yakalanmıştı. Dış dünyada gelişen olaylara baktığımızda ise Selçuklular'da yaşanan taht kavgasını, halifenin orta yolu bulma çabalarını, bâtinilerin yapmış oldukları yıldırma faaliyetlerini görmekteyiz. Bir insanının bu olaylardan etkilenmemesi tahmin dahi edilemez bir gerçektir. İç dünyasındaki hakikat arayışı dış dünyadaki karmaşıklık onu bir nevi bu yolculuğa çıkmaya mecbur bırakmış olmalıdır.

Takvimler 1095 (h. 488) yılının Aralık (h. Zilkade) ayını gösteriyordu. Gazzâlî'nin on bir yıl sürecek yolculuğunun başlangıcı işte bu tarihtir. Gazzâlî'nin bu süreçte yaşadıkları önceki bölümde yazılmıştır. Bunun neticesinde burada anlattıklarımıza ek olarak “uzlette” geçen zamanlarda neler yaptığı aktarılmaya çalışılacaktır.

Onun Şam'a gitme niyeti olduğunu *el-Münkız*'da anlıyoruz. Çocuklarının ve eşinin nafakasını ayırdıktan sonra geri kalan malını dağıttığını ve akabinde yola çıktığını yine kendisi bize anlatmaktadır. Şam'a vardıktan sonra yaptıklarını kendisi: “Ahlakımı düzeltmek, nefsimi çirkin huylardan temizlemek için daima insanlardan ayrı yaşamayı, riyazat yapmayı ve ibadetle meşgul olmayı tercih ettim.” şeklinde açıklıyor.⁷² Şam'da iki yıl kadar kalmıştır. Sonra Kudüs'e gitmiş buradan sonraki durakları ise Mekke ve Medine olmuştur. Akabinde -yine kendi ifadeleriyle- çocuklarının ısrarlı davetleri onu vatanına çekmiştir. Tus'a vardığında zaman

⁷² *el-Münkız*, s. 102.

çizelgesinde 1100 yazıyordu.⁷³ Evine dönmesinin ardından eski hayatına dönmedi; uzleti tercih etti. Burada beş yıl kadar inziva dönemi geçirdi.

İslam Dünyası bu durumda iken unutulmaması gereken bir diğer olay ise Haçlı Seferleri'dir. 1096 yılında başlayan Haçlı Seferleri 1098 yılında Antakya, 1099 da ise Kudüs'ün ele geçirilmesiyle devam etmiştir.⁷⁴ O dönem Gazzâlî hakkında çok fazla malumat olmadığından Haçlılar ile karşılaşp karşılaşmadığını bilmiyoruz. Ancak biz Gazzâlî'nin 1100'de Tus'ta olduğunu bildiğimiz için Haçlılar'ın Kudüs'ü işgalinde dönüş yolunda olmuş olabileceğini söyleyebiliriz. Bununla birlikte Gazzâlî'nin Haçlı Seferlerine eserlerinde hiç yer vermemesine de değinmekte yarar vardır görüşündeyiz. Bunun için çeşitli görüşler ortaya atılabilir. Ancak bizce kendisinin *el-Münkız*'da değindiği: “Şüphe götürmeyecek şekilde anladım ki sûfiler hakikaten Allah yolunu bulan kimselerdir.” sözüne istinaden ve tasavvuf yolunu tuttuğu fikrine de dayanarak, onun daha çok içsel meselelerle ilgilendiği sonucuna varabiliriz.

Anlatılan bu tür olayların yanında bâtınîlerin yapmış oldukları faaliyetler de önemlidir. Bâtınîlerin faaliyetleri başlı başına çalışma olmaya aday bir konudur. Bu nedenle Gazzâlî'nin bu fırkaya neden bu kadar ağır eleştiriler yönelttiğini anlamak için kısaca değinmek faydalı olacaktır. Nizâmülmülk'ün ölümünden bâtınî bir fedainin sorumlu olduğuna önceki sayfalarda değinmiştik. Ayrıca Nizâmülmülk'ün Siyasetnâme adlı eserinin son kısımlarını bâtınî fırkasına ayırdığını görmekteyiz.⁷⁵ Orada aktardığı malumatlar çok değerlidir ayrıca Gazzâlî'ye de etki ettiği söylenebilir.

Bu dönemde bâtınî faaliyetleri dar alanda sınırlı değildi. Nizâmülmülk'ün adamlarından Emir Er-kuş en Nizami, Rey emiri Ebû Muslim, Berkayaruk'un annesinin veziri Abdurrahman Sümeyremî ile din adamlarından Ebu Cafer b. Meşat ve Ebu'l Muzaffer el Hucendî gibi din alimleri öldürüldü.⁷⁶ Bâtınî faaliyetleri sadece din alimleri ve devlet büyükleriyle kalmıyor sıradan insanları, fıkıh alimlerini ve hatta hac yolculuğuna çıkan insanlara dahi tesir ediyordu.⁷⁷ Gazzâlî'nin bâtınîliğe karşı olan

⁷³ Henry Laoust, **a.g.e.** s. 127.

⁷⁴ Işın Demirkent, “Haçlılar” **TDV İslam Ansiklopedisi** (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/haclilar>, 10.01.2020

⁷⁵ Nizamülmülk, **Siyasetnâme**, Çev. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul, Dergah yayınları, 2019, s. 204-255 (44.-48. Fasil)

⁷⁶ Ali Öngül, **a.g.e.** s. 238.

⁷⁷ Ahmet Ocak, **a.g.m.**, s. 175.

hoşnutsuzluğunun kaynağını buralarda görebilmek mümkündür. Bâtinî görüş başlarda ‘dai’ler aracılığı ile inançlarını yayarken daha sonra bunun yerine yıkıcı faaliyetler aldı. Fikri anlamda Nizamiye Medreseleri mücadeleyi sürdürdüğünü belirtebiliriz.

Selçuklu Sultanları arasında yapılan bir anlaşmaya da son olarak değinmek gerekecektir. Tahta sahip olma iddiasında bulunan üç kardeş – Berkyaruk, Muhammed Tapar, Sencer arasında daha fazla kan dökülmemesi için alimlerin ve Halifenin aracılığıyla 1101 yılında bir anlaşma yapılmışsa da bu anlaşma kısa sürmüş iki kardeş tekrar savaşa tutuşmuştu. Neticede Berkyaruk İslam düşmanlarına fırsat verildiğini beyan edip barış yapmak istemiştir. 1104 yılında tekrar bir barış olsa da Berkyaruk’un ölmesinin ardından kardeşi Muhammed Tapar sultanlığını 1105 yılında ilan etmiştir.⁷⁸ O yıllarda Sultan Sencer Horasan da melik konumundaydı. Horasan’da⁷⁹ melik olması önemlidir çünkü Horasan denilen bölge Gazzâlî’nin doğduğu yer olan Tus’u da kapsar. Tezimizin ilerleyen bölümlerinde Gazzâlî ile Sencer’in karşı karşıya geldiği bir olaya yer verilmiştir.

Sencer’in tahta çıkış tarihi ise 1113’ü bulacaktı. Yapmış olduğumuz tarihi daraltmanın burada son bulması tezimizin konu bütünlüğü bakımından yeterli olacaktır; neticede Gazzâlî 1111 senesinde vefat etmiş bir mütefekkindir.

1.3. Gazzâlî’nin Eserleri

Kitaplar, mektuplar ve yazılı bütün eserler yüzyıllardır, geçmişte yaşamış insanlar ile gelecek nesiller arasındaki iletişimi sağlayan temel varlıklardır. Her eser kendi yazıldığı dönemin dışına -ama fazla ama az- bir şekilde etki eder. Eserin hangi ortamda ve ne şekilde yazıldığı çok önemlidir. Gerek düşünürleri gerekse insanları bulundukları ortamdan ayrı düşünmek bizi yanılsaya götürebilir. İnsan bulunduğu sosyal ve ekonomik ortamdan etkilenen ve onu etkileyen bir yapıdadır. Bu ön kabullerden hareketle biz de Gazzâlî’nin eserlerinin bizimle iletişime geçtiği araçlar olarak görüp onları bulundukları dönem ile ve Gazzâlî’nin de hayatına göz gezdirerek okuma gerekliliği duyduk. Keza M. Said Şeyh bu konuda: “... İslam’ın kayda değer simasına

⁷⁸ Osman Turan, **a.g.e.** s. 230 172-176.

⁷⁹ Horasan bölgesi hakkında detaylı bilgi için bakınız: Osman Çetin, “Horosan” **TDV İslam Ansiklopedisi** (Çevrimiçi)
<https://islamansiklopedisi.org.tr/horasan>, 15.01.2020.

ait gerek dini gerekse felsefi fikirler, isterse tenkit edici olsun, onun hayat hikayesi belli ayrıntılar seviyesinde bilinmeksizin tamamen anlaşılamaz; zira onda hayat ve fikir iç içeydi ve onun şahsiyetinde kök salmıştı” ifadelerini kullanmaktadır.⁸⁰

Gazzâlî eserlerine bir göz gezdirildiğinde üslup olarak bazı farklılıkların mevcut olduğu görülebilir. Ancak unutulmamalıdır ki Gazzâlî fikri dönüşümler neticesinde günümüzde tanınan konumuna gelmiştir. Bazı eserlerinde diğerleri ile çelişkiler görülebilir. Bunun sebeplerinden biri olarak bu fikri dönüşüm gösterilebilir.

Gazzâlî elli iki yıllık hayatına çok sayıda eser sığdırmış ender kişilerden birisidir. Öyle ki onun yazmış olduğu eserler -devrin çoğu düşünürü gibi- tek bir alana yönelik değildi. İlahiyat, fıkıh, mantık, ahlak ve çok sayıda farklı dalda eserleri mevcuttur. Hatta tek bir eserini, içeriği bakımından bir kalıba koymak mümkün gözükmemektedir.

Gazzâlî eserlerini dini yoğunlukta yazmış bir düşünürdür. Almış olduğu eğitim, dini eğitim olması dolayısıyla bu doğal karşılanabilecek bir durumdur. Ancak Gazzâlî yalnızca din üzerine düşünen ve yazan bir kişilik olarak algılanmamalıdır. Yukarıda bahsettiğimiz üzere o çok farklı dalda eserler kaleme almıştır. Belki de adının en çok zikredilmesine sebep olan *Tehâfütü’l-Felâsife* onun felsefi tarzda, meşşâî felsefesini eleştiri babında yazmış olduğu bir eserdir. Onun bu eserinden daha az bilinen ancak bu eserden önce yazılan; onun felsefe ile ilgili öğrendikleri üzerine yazdığı bir diğer eser olan *Maķāşidü’l-Felâsife*, felsefenin maksadını açıklayan bir diğer eseri olarak bilinir. Bu eserleri yayım tarihi 1094-1095 olarak tahmin edilmektedir.⁸¹ Gazzâlî’nin bu eserlerini telif etmesinin sebebini kendisinden dinleyelim:

Gerçekten anladım ki bir ilme hakkı ile vakıf olmayan bir kimse, o ilimdeki bozukluğu, o ilmin saçtığı fesat tohumlarını anlayamaz. O derece vakıf olmalı ki, o ilmin en âliminin ilmine eşit olup mütalaa ve tahkikat neticesinde onun derecesini geçmeli, onun bilgi sahibi olmadığı derinliklerde durabilmeli. İşte o zaman o ilmin bozuk olduğu iddiasının bir hak olduğu meydana çıkar... Büyük bir ciddiyetle kolları sıvadım. Kitap yazma ve şer’i ilimleri öğretmek için ders verme işinden geriye kalan bütün zamanlarımı bu işe ayırdım. Halbuki o sıralarda üç yüz talebeye ders vermekte

⁸⁰ Mian Muhammed Şerif, **Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri**, Ed. İsmail Taşpınar, İstanbul, İnsan Yayınları, 2017, s. 212.

⁸¹ Mahmut Kaya, “Tehâfütü’l-Felâsife” **TDV İslam Ansiklopedisi** (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/tehafutul-felasife>, 15.01.2020.

idim... Felsefe ilmini öğrenip iyice kavradıktan sonra, yaklaşık bir sene kadar bu öğrendiklerim üzerine tefekkür ettim.⁸²

Gazzâlî *Maķâsıdu'l-Felâsıfe* adlı eserini -yukarda da bahsi geçen- felsefeyi açıklamak amacıyla yazdığını bildirmektedir. Kitabın önsözünde bu kitabın ardından *Tehâfüt*'ü de yazacağını bildirmektedir.⁸³ Kitabın içeriğine kıssaca değinecek olursak; felsefi terimlerin bolca kullanıldığını ve bu eserin İbn-i Sina'nın eş-Şifâ adlı eseriyle benzerlik gösterdiği söylenebilir. Bununla birlikte Gazzâlî felsefeyi eleştirmek için öncesinde bu ilmi ne kadar bildiğini de ortaya koymak istemiş olabilir. Eser üç ana başlık altında aktarılmıştır: Mantık, Metafizik, Doğa Bilimleri. Gazzâlî'nin burada meşşâî⁸⁴ filozoflarından farklı olarak metafiziği öncelemiş olduğu görünmektedir. Tezimizin konusu ile ilgili olarak siyaseti nasıl bir yerde konumlandırmış olduğunu görmekteyiz. Gazzâlî siyaseti -okumuş olduğunu belirttiği meşşâî filozoflarının sınıflandırdığı şekilde- pratik ilimler başlığı altına alır ve şöyle tanımlar:

Pratik ilim; İnsanın diğer insanlarla ilişkilerini düzenleyen yönetim bilimi. Gerçekten insan, diğer insanlarla bir arada yaşama zorunluluğu içinde yaratılmıştır. Bir arada yaşama ise ancak ahiret kurtuluşuna ve dünya yararlarını temin edecek özel bir ilim ile düzenlenmiştir. Bu ilim temeli şeriat olan bir ilimdir ve onu şehirlerin ve şehir halkının yönetimini sağlayan siyaset bilimleri tamamlar.⁸⁵

Görüldüğü üzere Gazzâlî aslında siyasete büyük önem vermektedir ki bu tanımı kendi eserinde zikretmektedir. Daha sonra bu silsilenin ikinci kitabı olan *Tehâfüt* gelir.

*Tehâfütü'l-Felâsıfe*⁸⁶ Türkçe çevirisiyle “Felsefenin Tutarsızlığı” anlamına gelmektedir. Gazzâlî'nin en bilindik eserlerindendir. Felsefenin Maksadı adlı ilk kitabı yazmasının akabinde bu eseri kaleme almıştır. Bu eserde felsefecileri -ki meşşâî filozofları demek daha doğru olacaktır- eleştirel bir yazım mevcuttur. Gazzâlî felsefecileri yirmi konuda yanlışa düşmekle suçlarken bu konuların üçünde onları tekfir eder. Felsefi problemlerin tartışıldığı bir eserdir. Gazzâlî mantık ilmine ne kadar

⁸² *el-Mümkız*, s. 40.

⁸³ Gazzâlî, **Felsefenin Temel İlkeleri (Maķâsıdu'l-Felâsıfe)** Çev. Cemaleddin Erdemci, Ankara, Vadi Yayınları, 2002, s. 35.

⁸⁴ Meşşâîyye: İslâm toplumunda Aristo sistemini temel alan felsefi hareketlere verilen ad. Detaylı bilgi için bakınız: Mahmut Kaya, “Meşşâîyye” **TDV İslam Ansiklopedisi** (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/messaiyye>, 16.01.2020.

⁸⁵ *Maķâsıdu'l-Felâsıfe*, s. 108-109.

⁸⁶ Ayrıntılı bilgi için inceleyiniz: Gazzâlî, *Tehâfütü'l-Felâsıfe: Filozofların Tutarsızlığı (Eleştirmeli Metin- Çeviri)*, Çev. Mahmut Kaya, Hüseyin Sarıoğlu, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.

vurgu yapıldığını ikinci eserinde vurgulamaktadır. Bununla birlikte bu kitapların bir üçüncüsü olacak *Mi'Yârü'l-İlm*'i de bu kitaptan sonra yazacağını belirtmektedir. O kitabı yazma amacını ise bu yazmış oldukları eserlerde kafa karışıklığına sebep olabilecek yerleri aydınlığa kavuşturmak olduğunu belirtmektedir.

Gazzâlî'nin bu incelemeleri neticesinde bir şüphe krizine girmiş olabileceği de düşünülebilir. Ancak bunun yanında onun çok farklı bir ilim yelpazesine sahip olduğunu söylemek de pekâlâ mümkün gözükmemektedir. Felsefe konusunda yazdığı eserler bunlarla sınırlı değildir ancak biz burada en önemli eserlerini aktarabilme gayretindeyiz. Bu kitapları üçleme içinde ele aldığımızda üçüncüsü *Mi'Yârü'l-İlm* olmaktadır. Zerrinkub: “*Mi'Yârü'l-İlm* başlı başına bir kitaptır; ama ‘*Tehâfüt*’ü tamamlayıcı mahiyettedir.” İfadelerini kullanmaktadır.⁸⁷ Eserin yazılış amacını Gazzâlî şöyle açıklamakta:

Biz *Mi'Yârü'l-İlm* isimli bu kitabı, önemli iki amacı gerçekleştirmek için yazdık. Bunların ilki, düşünme ve akıl yürütmenin (nazar) yollarını anlatmak, kıyas ve çıkarsamaların yapılaş yöntemlerini aydınlatmaktır...Bu kitabı yazmamızın ikinci nedeni ise *Tehâfütü'l-Felâsife* kitabımıza dahil edip kullandığımız bazı terimleri daha açık bir şekilde ortaya koymaktır.⁸⁸

Bu eserinde Gazzâlî mantık ilmini anlatmaktadır. Onu, aklın doğruyu bulmasındaki pusula gibi görmektedir. Her ne kadar Aristoteles mantığına bu kadar değer verse de felsefeye karşı aynı tutumda değildir. Çok daha sert bir dille felsefenin metafiziksel görüşlerine kati bir dille saldırır. Tez içeriğiyle ilgisi olmaması bakımından felsefe ile olan ilişkisi incelenmeyecektir.

Bahsi geçen eserleri birbirinin peşi sıra ve Bağdat'tan ayrılmadan yazdığı da düşünülmektedir. Bu eserleri Gazzâlî'nin düşünce yapısını anlamak maksadıyla ilerleyen bölümlerde incelemeye tabi tutulmuştur.

Gazzâlî'nin Bağdat'tan ayrılmadan önce yazmış olduğu bir diğer eser de *el-Müstazhirî* adı ile bilinen *Fedâihu'l-Bâtıniyye* eseridir. Bu eseri Gazzâlî bâtınilerin fikirlerini reddetmek amacıyla dönemin halifesinin ricası üzerine yazmıştır. Bu nedenle ilk isimle daha çok anılmaktadır.

⁸⁷ Hüseyin Zerrinkub, **Medreseden Kaçış**, Çev. Hikmet Soylu, İstanbul, Anka Yayınları, 2001, s. 225.

⁸⁸ Gazzâlî, *Mi'Yârü'l-İlm (İlmin Ölçütü)*, Çev. Ali Durusoy, Hasan Hacak, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013, s. 28.

el-İktisâd fi'l-İ'tikâd Gazzâlî'nin yazmış olduğu bir diğer eserdir. 1095 yıllarında yani henüz Bağdat'tan ayrılmadan yazılmış olabileceği tahmin edilmektedir.⁸⁹ “İtikadda Orta Yol” şeklinde Türkçeleştirmek mümkündür. Son sayfalarında geçen imamet meselesi yazacak olduğumuz siyaset düşüncesine etki edecektir. Bu nedenle bu kitabı da incelemeye tabi tutacağız.

Gazzâlî'nin eserlerinden bahsedince *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*'den bahsetmemek olmaz. O eserleri arasında en kapsamlısı ve çoğu alime göre şaheseri sayılır. *İhyâ* hacim ve içerik bakımında oldukça geniş bir eserdir. İçerisinde çeşitli konularda yazılmış çok fazla bilgi bulunur. İnziva döneminde (1095-1105) yazılmış olabileceği düşünülmektedir. *İhyâ* dört ciltten ve kırk bölümden oluşmaktadır. *İhyâ* başlı başına inceleme konusu yapılabilecek bir eserdir. Bu nedenle siyaset ve toplum konularına, alimlerin durumuna vurgu yapan noktalar belirlenip tezimizde buralar incelemeye tabi tutulacaktır. Alimlere yapmış olduğu eleştirilerin bazılarını önceki sayfalarda yer verdik. Daha detaylı incelemeler neticesinde ilerleyen bölümlerde bu konuya daha fazla açıklık getirilecek, detaylı tetkikler neticesinde diğer kitapları ile eşleştirmeler yapıp tezimizin ana yazımı açığa çıkacaktır.

Siyaset düşüncesi ile doğrudan ilişkili olabileceğini düşündüğümüz eseri ise *Nasihatü'l-Mülûk* isimli kitabıdır. Casim Avcı bu kitabın kime atfen yazıldığını ilgili olarak: “Büyük Selçuklu Hükümdarı Muhammed Tapar'a ithaf edilen eser siyasetnâme türünün belli başlı örneklerindendir”⁹⁰ demektedir. Ancak bu konuda çeşitli ihtilaflar mevcuttur. Eserin Sultan Sencer'e yazılmış olabileceği de belirtilmektedir.⁹¹ İçerik bakımından hükümdarlara çok sayıda öğüt veren bu eser Gazzâlî'nin spesifik olarak siyasete değindiği bir eser olarak görünmektedir.⁹² Eserin Gazzâlî'nin ömrünün son yıllarında yazıldığı tahmin edilmektedir. İçeriği bakımından bizim tezimizde en fazla üzerinde duracağımız eser olarak görünmektedir. Bu nedenle

⁸⁹ Şerafettin Gölçük, “el-İktisâd fi'l-İ'tikâd” **TDV İslam Ansiklopedisi** (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-iktisad-fil-itikad>, 20.01.2020.

⁹⁰ Casim Avcı, “Nasihatü'l-Mülûk” **TDV İslam Ansiklopedisi** (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/nasihatul-muluk--gazzali>, 20.01.2020.

⁹¹ Detaylı bilgi için bakınız: İmam Gazâlî, **Mülkûn Sultanlarına... Nasihatü'l Mülûk**, Çev. Osman Şekerci, İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2016, s. 25 (dipnot).

⁹² Detaylı bilgi için bakınız: Nurullah Yazar “Gazzâlî'nin Nasihatü'l-Mülûk Adlı Eserinde Hükümdarlık Teorisi” **I. Türk İslam Siyasi Düşüncesi Kongresi Bildiriler Kitabı**, ed. Mehmet Akıncı, Gökçe Nur Şafak, Aksaray, 2016 s. 149-159.

ikinci ve üçüncü bölümlerde *İhyâ* ile beraber kendisine çok sayıda atıf yapılmıştır. Ömer Dinçer bu eser için: “Kitap içerik ve üslubuyla, konuları ele alış sırasıyla, verdiği öğütlerle, delil olarak gösterdiği ayet ve hadislerle, aktardığı tarihi olaylar ve hikayelerle, filozofların düşünceleri ve hikmetli sözlerle klasik siyasetnamelerin özgün bir kalıbı kabul edilir.”⁹³ ifadelerini kullanmaktadır.⁹⁴

Gazzâlî’nin otobiyografisi kabul edilen eser ise *el-Münkız Mined’ d Dalâl*’dir. Eserin Gazzâlî’nin yaşamının son yıllarına doğru yazıldığı kabul edilmektedir. Bu eser otobiyografi olarak görülse de kronolojik bir şekilde yazılmamıştır. Daha çok şematik bir yazım olarak kabul edilebilir. Önceki bölümlerde çokça atıf yaparak belirttiğimiz bu eserde Gazzâlî’nin fikri değişimine tanık olunmaktadır. Yine onun hayatının dönüm noktaları da bu esere dayanarak aktarabilir. Kitap daha çok hakikat arayışı üzerine yazılmış gibi görünmektedir.

Tezimizin içeriği bakımından önemli gördüğümüz eserlere burada kısaca değinmiş bulunmaktayız. İlerleyen bölümlerde -yukarıda da söz ettiğimiz üzere- Gazzâlî’nin kendi eserlerine atıflar yaparak, dönemin şartları çerçevesinde yorumlamalar ile çalışmamıza devam edeceğiz. Gazzâlî’nin anlattıklarının yanında satır aralarında gizlediklerini de gün yüzüne çıkarmak gibi bir çalışma yürüteceğiz. Çünkü inanıyoruz ki insan yalnızca konuştukları ile değil sustukları ile de iletişim kurar.

Bu bölümde Gazzâlî’nin yaşadığı dönemi daha iyi anlayabilmek, o dönemin şartlarında düşünüp anakronizm tehdidine düşmeden tezimizi sağlamlaştırmak adına Gazzâlî’nin yaşamış olduğu yıllara, çevresine ve eserlerine yer verdik. Bu bölümün yazılmasındaki bir diğer neden ise ikinci bölümde bahsedeceğimiz “bozulma zincirine” temel olmasından dolayıdır. Gazzâlî’nin hayatının zirvesindeyken yakalanmış olduğu krizin sebeplerini bu kavram daha iyi açıklayacaktır. Kişinin iç dünyasına yapmış olduğu yolculuk neticesinde aslında kendisine ne kadar büyük bir

⁹³ Ömer Dinçer, **a.g.e.** (2018), s. 236.

⁹⁴ Nasihatü’l-Mülûk eseriyle ilgili kısa bilgiler için bakınız: Ömer Dinçer, **Bilgi ve Hikmet Sahiplerinden Yönetim Dersleri**, İstanbul, Alfa Yayınları, 2017, s. 219-228.

misyon yüklendiğini görebilmesi açısından bozulma zinciri Gazzâlî nezdinde çok önemlidir. Bu kavramın ikinci bölümde daha detaylı incelemesi yapılmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

GAZZÂLÎ'NİN SİYASET DÜŞÜNCESİ

Bu bölüm Gazzâlî'nin siyaset düşüncesine ayrılmıştır. Önceki bölümde hayat hikayesinden, yaşamındaki kırılma noktalarından ve eserlerinden bahsettiğimiz Gazzâlî, siyasete eserlerinde yer vermiş bir düşünürdür. Siyaset ile ilgili düşüncelerine net olarak rastladığımız çeşitli eserleri şöyle sıralayabiliriz: *Fedâihu'l-Bâtıniyye*(el-Müstazhirî), *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd* (İtikadda Orta Yol), *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, *Kimyâ-yı Sa'âdet*, *Nasihatü'l-Mülük*.

Tezimizin bu bölümünde bu eserlerden hareketle Gazzâlî'nin yaşadığı devri de göz önünde bulundurarak bir siyaset düşüncesi arayışında olacağız. Gazzâlî eserlerinde İslam dinini her zaman göz önüne tutarak yazdığı, bilinmesi gereken en önemli gerçektir. Bu açıdan bakıldığında onun siyaset anlayışının dinden bağımsız bir şekilde okunması zor gözükmemektedir. Ayrıca bir diğer önemli konu ise Gazzâlî'nin en fazla üzerine düştüğü olumsuzluğun kaos oluşudur. İster kaostan çekiniyor ister korkuyor denilse de Gazzâlî daima düzen arayışındadır. Saadeti anarşide görmez. Bir devlet başkanını -imam da denilebilir- zorunlu görür ve düşüncesini bunun üzerine temellendirir.

2.1. Gazzâlî'de İnsan

Siyasetin en temel yapı taşı insandır. Peki insan Gazzâlî düşüncesinde nasıl bir düzlem üzerindedir? Nasıl bir fıtratta yaratılmıştır? Bu alt başlıkta sorulması muhtemel olan bu sorular cevaplandırılmıştır. Temelden tepeye doğru siyasetin gelişimini izleyebilmemiz açısından insan unsuruna Gazzâlî gözünden bakmamız gerekli olacaktır.

Gazzâlî, insan ile ilgili olan düşüncelerini çoğu kitabında dile getirmektedir ancak biz *Kimyâ-yı Sa'âdet* ve *İhyâ'*daki görüşlerini aktarmayı daha uygun gördük. Sebebi ise bu eserlerin Gazzâlî düşüncesinin olgunluk çağı ürünü olmalarından dolayıdır.

Gazzâlî *Kimyâ-yı Sa'âdet*'in ilk cümlesinde şunları söyler: “Bil ki, Alahû Teâlâ'yı tanımanın anahtarı, insanın kendi kendini tanımasıdır.”⁹⁵ Buradan hareketle insana ne kadar değer verildiği de görebilmektedir. Peki insanın içinde hangi sıfatlar mevcuttur? Biraz daha ilerde Gazzâlî şunları söyler: “...bileceksin ki, senin bâtınında dört sıfat vardır: Hayvanlar sıfatı, yırtıcılar sıfatı, şeytanlar sıfatı ve melekler sıfatı.”⁹⁶ Gördüğümüz gibi Gazzâlî burada insan fitratının bu özellikleri taşıdığını belirtir. Hayvanlar sıfatından kasıt insanın hayvanlar gibi yemek yemesi, uyuması, çiftleşmesidir. Yırtıcılar sıfatındaki kasıt öldürmek, hiddet ve intikamdır. Melekler sıfatındaki kasıt ise Allahû Teâlâ'nın cemalini gözlemlemektir. İşte insan bu fitratlarda yaratılan bir canlıdır.

İhyâ'nın Sabır Bab'ında Gazzâlî, insanı şöyle tanımlar:

İnsana Gelince: o çocukluk devresinin başında hayvan gibi, eksik olarak yaratılmıştır. Onda muhtaç olduğu gıdanın şehveti ancak bu devrede yaratılmıştır. Sonra onda oyun ve süse karşı olan şehvet belirir. Sonra tertip üzere evlenme- şehveti baş- gösterir... fakat Cenâb-ı Hak fazilet ve cömertliğin genişliğiyle insanoğlunu keremli kılmış onları derecesini hayvanların derecesinden yükseltmiştir, bülûğ (ergenlik) çağına yaklaşmadan ona iki melek tahsis etmiştir, onlardan birisi onu hidayete erdirir, diğeri de takviye eder. Böylece iki meleğin yardımıyla hayvanlardan ayrılır.⁹⁷

Gazzâlî insanı bazı yönleriyle hayvanlara bazı yönleriyle de meleklerle benzetmektedir. Hal böyle iken onun insan tasavvuru bu iki varlık arasında bir yerdedir. Bazı durumlarda hayvana bazı durumlarda da meleklerle benzer.

İnsanın yapısı içerisinde mevcut bazı unsurlar vardır. Bunlar kalp, ruh, nefis, akıl şeklinde birbirinden ayrılır. Bunların ne anlama geldikleri Gazzâlî'yi anlamak açısından büyük öneme sahiptir. Ayrıca bu vasıfların insanı tanımlamadaki fonksiyonları da önemli olduğundan bunları Gazzâlî'den dinlemek daha fazla bir önem kazanmaktadır.

Bu açıklamaları yapmadan önce varlık ile ilgili Gazzâlî'nin nasıl bir çıkarım yaptığını görmek gerekmektedir. Öyle ki var olmayan hiçbir şey tanımlanamaz. Kendisinden bunu okumak gerekmektedir. Gazzâlî şu şekilde aktarmaktadır:

Bil ki, kalbin varlığı iki delil ile sabittir: Delillerden biri şudur: İnsanın kendi varlığında şüphesi yoktur. İnsan varlığının fiziki yapısıyla olamadığı da bir gerçektir.

⁹⁵ Gazzâlî, *Kimya-i Saâdet*, Çev. Ali Arslan, İstanbul, Arslan Yayınları, 1976, s. 21.

⁹⁶ *Kimya-i Saâdet*, s. 21.

⁹⁷ *İhyâ*, C. 4, s. 129.

Çünkü ölümlerine de bir fiziki yapısı vardır. Ancak ölümlerde kalb yoktur. Kalbten maksad ruhtur.

Diğer bir delil de şudur: Bir kimse gözünü yumup kendi bedeninden, yerden, gökten ve bütün duyulardan duyularını alıkoyduğu anda bile kendi varlığını kesinlikle bilir. Bu itibarla anlaşılıyor ki kalb(ruh) bedensizde mevcuttur.⁹⁸

Görünen o ki burada Gazzâlî'nin ontolojik bir yaklaşımı mevcuttur. Hatta ilk bölümde krizden çıkış serüvenini anlatırken onun Allah'ın kalbine atmış olduğu bir nur sayesinde bu krizden kurtulduğunu aktarmıştık. Her ne kadar çok fazla üzerine düşülen bir durum olmasa da varlığından emin olmanın bu şekilde olduğunu söyleyebiliriz. Konunun daha fazla dağılmaması açısından bu tartışmayı burada bırakmak uygun görülmüştür.⁹⁹

Ona göre kalp iki mana için kullanılır ki bunlardan biri göğsün sol tarafında bulunan özel bir et parçasını temsil eder. İkincisi anlamı ise Rabbânî ve ruhanî bir incelikler. İdrak eden, bilen, kavrayan bir mahiyete sahiptir.¹⁰⁰

Bir diğeri ruhtur. Ruhun da ona göre iki anlamı vardır. Birincisi doktorların kullanmış olduğu vücudun membaından diğer bölgelerine damarlar aracılığıyla gezen latif bir cisimdir (kan gibi). İkincisi ise insanda idrak edici ve bilici latifedir.¹⁰¹

Nefse gelince birçok anlama sahip bir varlık karşımıza çıkar. Yine Gazzâlî iki anlamı vurgular. Birincisi insanın şehvet ve öfke kuvvetini toparlayan anlam kastedilir. İkinci olarak ise insanın hakikati olan bir latifedir.¹⁰²

Son olarak da akla geldiğimizde görüyoruz ki Gazzâlî'ye göre akıl ilimleri idrak eden nesnedir. Yani kalbin ta kendisidir.¹⁰³ Biraz daha ilerde kalbin daha geniş bir tanımını şöyle yapmaktadır Gazzâlî: “Kur'an ve sünnette ‘kalb’ lafzı varid olduğu zaman, ondan gaye, insanoğlunu anlayan ve eşyanın hakikatini bilen özü demektir.”¹⁰⁴

Yukarıda anlatılanlardan da çıkartılacağı gibi Gazzâlî her ne kadar bunları açıklamak için eserlerinde kısımlar ayırsa da kapalı bir anlatımı tercih etmektedir.

⁹⁸ *Kimya-i Saâdet*, s.23.

⁹⁹ Descartes'in “Düşünüyorum o halde varım” sözü ile karşılaştırma yapılabilir.

¹⁰⁰ *İhyâ*, C.3, s. 8.

¹⁰¹ *İhyâ*, C.3, s. 8-9.

¹⁰² *İhyâ*, C.3, s. 9.

¹⁰³ *İhyâ*, C.3, s. 10.

¹⁰⁴ *İhyâ*, C.3, s. 11.

Ayrıca tanımlamalarında da birbirine çok yakın anlamları görmekteyiz. Bu ona sözcükleri birbirinin yerine kullanabileceği bir alan açmaktadır. Ona göre Allah'ın yarattığı iki nesne vardır bunlardan biri zahiri biri bâtinîdir. Bâtınî olana bazen ruh bazen kalp bazen de nefis adı verirler.¹⁰⁵ Bu aktarılanlardan hareketler onun bu terimleri de birbirinin yerine kullandığını söyleyebiliriz.

Gazzâlî penceresinden bakıldığında onun insani hem içsel hem de dışsal bir yaklaşımla incelediği görülmektedir. Ona göre bedenın güzelliği tüm uzuvların yerli yerinde olmasıdır. Bununla birlikte insanın içsel kuvvetlerinin de düzgün ve uyumlu olması gerekir. İçsel kuvvetler ilim, gazap, şehvet ve adl kuvvetleridir. İnsanın iç güzelliği tüm uzuvlarının sağlam ve düzgün çalışması ise iç güzelliği de bu kuvvetlerin orta yolu tutmasıdır.¹⁰⁶ İfrat ve tefrit bu güzelliği bozacaktır.¹⁰⁷

Ruh ve nefis kavramları ile ilgili olarak belirtilmesi gereken çok önemli bir konu vardır. Bu konu insanın hem iç alemini hem dış alemini etkiler. İnsanın davranışlarının sebebini açıklar. İnsan doğasının en temeline kadar iner. Gazzâlî önce: “Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: ‘Ruhun ne olduğunu ancak rabbim bilir, size ise pek az bilgi verilmiştir.’¹⁰⁸ ayetini zikreder. Ayrıca, “Sonra ona düzgün bir şekil vermiş ve ruhundan ona üflemiş; sizi kulak, göz ve gönüllerle donatmıştır. Ne kadar da az şükrediyorsunuz!”¹⁰⁹ ayeti de bilinmelidir. Ona göre insan yaratılış itibarıyla İlahiliği sever ve varlıkta tek ve müstakil olmaya iştıyaklıdır.¹¹⁰ Gazzâlî sofi kimselerin şu sözünü aktarır: “Hiçbir insan yoktur ki bâtınında Fir’avn’ın açıkça söylediği: ‘Ben sizin Rabbinizim!’¹¹¹ sözü bulunmasın”.¹¹² Ona göre bu sözü Firavun açıkça söylese de diğer insanlar bunu gizler. Gazzâlî: “İnsan, varlıkta tek ve müstakil olmayınca -ki bu oluş yalnız ve ancak Allah’a mahsustur- bu sefer, dilediğince tasarruf edebilmek için bütün mevcudatı istila etmek ister”¹¹³ demektedir. Çünkü insan bunu yapmak

¹⁰⁵ *Kimya-i Saâdet*, s. 22.

¹⁰⁶ Gazzâlî, *Dinde Kırk Prensip*, Çev. Abdulhalık Duran, İstanbul, Hikmet Neşriyat, 2004 s. 303-310.

¹⁰⁷ Detaylı bilgi için bakınız: Abdullah Akgül “Gazzâlî’nin Ontolojisinde İnsan” *Social Sciences Studies Journal*, C.4, S.22, 2018.

¹⁰⁸ Kur’an-ı Kerim, İsrâ 85.

¹⁰⁹ Kur’an-ı Kerim, Secde 9.

¹¹⁰ Gazzâlî, *Kırk Esas*, Çev. Yaman Arıkan, İstanbul, Eskin Matbaası, 1970 s. 195-196.

¹¹¹ Kur’an-ı Kerim, Nâziat 24.

¹¹² *İhyâ*, C.3 s. 656.

¹¹³ *Kırk Esas*, s. 196.

suretiyle kemal derecesine ulaşabilir. Ruhun arzuladığı şey bu kemal derecesine ulaşabilme durumudur. Gazzâlî'ye göre eğer birisinin kemal sıfatlarına hâkim olduğu inancı yayılırsa o kimse ululanır ve kendisine saygı gösterilir. İşte bu nedenle insan makamının yükselmesini, çevresinin genişlemesini, ayak basmadığı ve halkını bile görmediği uzak yerlere kadar namının gitmesini ister.¹¹⁴ Ayrıca kendinin gidip göremeyeceği yerlere gitmek için, yeteneği olmadığından yapamayacağı şeyleri yapmak için ilim sahibi olmayı ister. Çünkü ilim de bir nevi bilineni (mâlum) istila etmektir.¹¹⁵ Gazzâlî bu düşüncesiyle aslında iktidar ve yöneten durumuna kökene inmek bakımından ıstık tutmaktadır.

İnsan içindeki ruh bakımından kemale ulaşmak istediğinde dolayı mal ve makam peşindedir. Mal ve makam ona kudret sağlayacak kudret ise onu kemale ulaştıracaktır. Ancak Gazzâlî bu durumun vehmi olduğunu ahirete taşınmayacağını bildirmektedir. Mal ve makam peşinde olmak kemale ulaşmakta bir yol olsa da bu Gazzâlî için değersizdir çünkü insan öldüğünde bitecektir. Bu sebeple ahirete gidebilecek yoldaşlar gereklidir ki ona göre ilim (ahiret ilmi) ve hürriyet¹¹⁶ baki ve salih amellerdir.

Peki insanoğlunun iç aleminin yanında dış alemi nasıldır. Dış aleminde çeşitli duyuların olduğu muhakkaktır ki bunlar bilindiği üzere beş tanedir. Ancak Gazzâlî bunlarla yetinmemektedir. Bu duyulardan hariç kalbin askerleri olduğunu söyler ve şöyle örneklendirir:

İnsanoğlunun bedeni muazzam bir şehre benzer. Onun azaları, parmakları. O şehrin sanat erbabıdır. Şehvet, maliye müdür, gazab subaşıdır (emniyet müdürü).. Şehrin padişahı kalb, veziri akıldır. Memleketin tamir ve muhafazası için padişahın reayaya ihtiyacı vardır. Ancak bunlarla beden memleketi mamur ve ordusu muzaffer olur.¹¹⁷

Buradan da görüleceği üzere Gazzâlî bedeni bir şehir şeklinde tasavvur edip örneklendirmiştir. Bununla birlikte başka örnekleri de mevcuttur. Bu örneğin hemen

¹¹⁴ *Kırk Esas*, s. 197.

¹¹⁵ *İhyâ*, C.3 s. 658.

¹¹⁶ Gazzâlî, hürriyeti: “Bütün dünyevi bağlardan hatta ölümle senden ayrılacak olan her şeyden alâkanı kesmen ve sadece, mutlaka sana lazım olan şeye meyledip ona hasr-ı nefis etmek (kendini o işe adanmak) demektir.” şeklinde tanımlar. Bakınız: *Kırk Esas*, s. 198.

¹¹⁷ *Kimya-i Saâdet*, s. 25.

devamında siyasetle doğrudan bağlantılı olacak göndermeler yaparak devam eder. Bunu da alıntılanmak gerekli görünmektedir:

Fakat şehvet, haraç düşkünü, fitneci, yalancı ve kötü mizaçlıdır. Vezir ne emir verirse, onun aksini yapar. Daima haraç bahanesiyle memlekette olan bütün malları alıp ülkeyi viran ve boş bırakmak ister. Gazab (kızgınlık, öfke) olan subaşı, hiddetli, azgın ve edepsizdir. Daima asmak, basmak, yıkmak, yakmak ister. Padişah daima vezir ile müşavere (danışma) edip tedbirleri onunla görüşürse, yalancı ve tama'kar maliye müdürünün, vezire muhalefet etmemesi için ona kıymet vermezse, onu küstahlıktan men'etmek için nazırı onun peşine takarsa ve nazırın da -haddini tecavüz etmemesi için- daima onun kalbini kırıp hırpalarsa, memleketin nizamı yerinde yürür.¹¹⁸

Bunları aktardıktan hemen sonra ise bu metotla ülkesini idare eden padişahın memleketi mamur olur diye eklemektedir.¹¹⁹ Görülen odur ki Gazzâlî, devlet ile insan vücudunun organları ve içgüdülerini birleştirmektedir. Devleti adeta küçük bir insan organizmasına benzetmektedir. İşlerin ancak bu şekilde doğru yürütüleceğini de salık vermektedir.

Gazzâlî kalbi iki farklı tür arasındaki çekişmenin mahalli olarak tanımlanır. Ona göre kalp şeytan ile melek arasında çekilmektedir.¹²⁰ Ona göre kalbe musallat olan bu iki himmet arasında kalp bir o yana bir bu yana çekilip durur. Şeytan vesvese, melek ise ilham verir. Burada bir de ayet örnek göstermektedir Gazzâlî; o da: “Her şeyden biz çift yarattık”¹²¹ ayetidir. Bu ‘çift’ görüş neden önemlidir? Gazzâlî daima iyilik ve kötülüğün birbiri ile savaştığına değinerek bu savaşın ancak ölümle noktalanaacağını vurgular. Ölene kadar bu savaş devam eder bazen biri diğerine bazen diğeri ötekine üstün gelir. *İhyâ* da değindiği üzere “Kalb, yaratılış itibariyle, melekten gelen eserleri de şeytandan gelen eserleri de kabul etmeye eşit şekilde elverişlidir.”¹²² Anlatılanlar onun insan yapısını nasıl tanımladığını anlamamız açısından önemlidir.

Gazzâlî’nin insan bedeni ile padişahlığı birbirine benzettiği şu örneğe de göz atılabilir:

Deriz ki insanoğlunun bedenindeki nefsinin mes’elesi -ki nefisten mezkûr latifeyi kastediyorum- şehrinde ve memleketinde padişahın mes’elesine benzer. Zira beden, nefsin memleketi, alemi, istikrar bulduğu yer ve şehirdir. Azalar ve kuvvetleri ise, san’atçılar ve ameleler mesabesindedir. Düşünce ve aklî kuvvet ise, nasihatçı bir müsteşar ve akıllı bir vezir gibidir. Şehvet ise, kötü kölesi gibidir. Ona yemek ve

¹¹⁸ *Kimya-i Saâdet*, s.26.

¹¹⁹ *Kimya-i Saâdet*, s.26.

¹²⁰ *İhyâ*, C.3, s. 58.

¹²¹ Kur’an-ı Kerim, Zariyât 49.

¹²² *İhyâ*, C.3, s. 59.

şehrine azık celbediyor. Öfke ve gayretkeşlik ise, polis müdürü gibidir. Azığı şehre celbeden köle(şehvet) yalancı, hilebaz, kandırıcı ve habistir. Fakat nasihatçi suretinde görünür. Halbuki onun nasihatın altında korkunç bir şey yatmaktadır. Öldürücü bir zehir vardır. Onun gelenek ve adeti, hakiki nasihatçı vezirin rey ve tedbirlerinde daima karşı çıkmaktadır.

Nitekim memleketin tedbirinde veziriyle iktifa eden, onunla istişarede bulunan ve bu kötü kölenin yanıltıcı işaretinden yüz çeviren ve sevabın, bu kölenin reyine muhalif harekette olduğuna kanaat getiren valinin işine bu köle karışırsa, polis müdürü tarafından azarlanır... Vezirin emrini dinler hale getirilir...Bu takdirde memleketin işi doğru olup bu sebepten dolayı adalet intizamı yürür.¹²³

Buradan hareketle görmekteyiz ki insan ona göre iki farklı fitratı da içerisinde barındırır. Burada Gazzâlî'nin her ne kadar kötü ve iyiyi karşılıklı yerleştirdiği görünse de akli vezir mertebesinde (yukarıda) şehveti de köle mertebesinde (aşağıda) konumlandırmış olduğu gözümüzden kaçmamalıdır. İnsan yapısıyla devleti birlikte ele alması da onun aslında devletin iyi işleyen bir yapıda olmayı sağlamasına yönelik çalışması olarak görünebilir.¹²⁴ Devletin neredeyse her fonksiyonunu aktarmış gibi görünmektedir. Ülkeyi, padişahı, veziri, polisi, -her ne kadar günümüzde olmasa da- köleyi anlatan bir yapı çizmektedir.

İnsanı bir başka örnekte de Gazzâlî şu şekilde anlatır:

Aklın hali avcı bir süvarinin halidir. Şehveti atı gibidir. Gazabı köpeği gibidir. Binâenaleyh ne zaman ki, süvari usta, atı talimli, köpeği öğretilmiş ise böyle bir süvarinin muzaffer olması uygundur. Ne zaman ki süvari hattı zatında beceriksiz, atı serkeş, köpeği kendi nefsi için avlanır ise, böyle bir süvarinin altından kendisine itaat eden ne koşar at vardır ne de işaretiyle avın üstüne göndereceği köpeği vardır demektir. Binâenaleyh böyle bir süvarinin istediği avı elde etmesini bırak da helak olması kendisinin haline daha uygun düşer.¹²⁵

Gördüğümüz üzere Gazzâlî insanın içsel güdülerini bu şekilde örneklerle açıklamaktadır. İleriki bölümlerde görüleceği üzere bu psikolojik kavrayış onun insanın siyasi boyutuna yönelik nasıl bir tutumda olacağını görmemizi sağlayacaktır.

2.2. Gazzâlî'de Sultanın Olmama Durumu

Bu bölümde Gazzâlî düşüncesinde iktidarsız bir toplumun olup olmama durumu tartışılmıştır.

¹²³ *İhyâ*, C.3, s. 15. Ayrıca bakılabilir: *Kırk Esas*, s. 107- 110

¹²⁴ Mehmet Taplamacıoğlu. "Bazı İslam Bilginlerinin Toplum Görüşleri" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.12, S.01, 1964, s. 89.

¹²⁵ *İhyâ*, C.3, s. 16-17.

Önceki bölümde de bahsedildiği üzere Gazzâlî insan, melek ile şeytan arası bir fitratta yaratılmıştır, demektedir. İçgüdüleri onu farklı yönlerle çeker. Zıtlıkları bünyesinde barındırır. Peki ya bir insan doğası fikri ve daha genelde de bir doğa durumu fikri Gazzâlî de mevcut mudur? Bunun için *Fedâihu'l-Bâtıniyye* ve *İtikadda Orta Yol* eserlerine bakmamız icap etmektedir.

Bir önceki alt başlık ile alakalı olarak Gazzâlî'nin imamda (sultanda) masumiyeti şart koşmamaktadır. Çünkü ona göre insan yaratılışı kötülüğü emredicidir.¹²⁶ İnsan tabiatı gereği şehvetlere, arzulara ulaşma hırsına sahip bir varlıktır. Bu nedenle imamın da masum olmasına gerek yoktur.¹²⁷ Ayrıca burada bâtinîlerin masum imam telakkisinde olduğunu da hatırlamak yararlı olacaktır.

Öncelikle Gazzâlî imamın gerekli olduğundan yola çıkmaktadır. Ona göre dinin düzen ancak dünyevi hayatın düzeniyle gerçekleşir dünyevi hayatın düzeni ise ancak itaat edilen bir başkan sayesinde olur.¹²⁸ Peki bu gerekliliğin sebebi nedir? Bunu kendisi şöyle açıklar:

Cenab-ı Hak, dünyayı ahiret için bir azık edinme yeri olarak yaratmıştır, insanoğlu kendisine yarayacak azığı dünyadan alır. İnsanoğlu bu azığı hak ölçülere uyarak alırsa dünyada çekişmeler ve husumet olmaz, fıkıhın (hukuk) alimlerine de ihtiyaç kalmaz. Fakat insanlar hırsla dünyaya saldırdıkları için bundan düşmanlık doğmaktadır. Düşmanlık neticesi aralarında olan çekişme ve kavgaları çözmek bir devlet gücüne sahip olma ihtiyacı doğmuştur. Devlet adamları da toplumu idare etmek için kanun ve nizamla muhtaçtırlar. İşte fıkıh alimi, bu idare kanunlarını bilen kişidir. Bu gibi alimler, idarecilere hak yolu ve hukuku gösterirler. İdareciler de bunların aracılığı ile insanlar arasındaki uyuşmazlığı giderirler. Bu itibarla fıkıh (hukuk) alimi, idarecinin hocası olup idare siyasetini halka ileten en büyük vasıtaadır.¹²⁹

Gazzâlî'nin insan tasavvurunun insanı biraz kötücül bir noktaya koyduğunu söyleyebilmemiz mümkün gözükmemektedir. Siyasetin ortaya çıkış serüvenini anlattığı bu pasajda bunu görebilmekteyiz. Öyle ki imamet (başkanlığın) gerekli oluşunu insanlar arasındaki kaosa bağlar. Kaos olmasa da kaos çıkma ihtimalini sürekli göz önünde tutup düzeni benimseme eğilimindedir. Kendi ifadelerinden hareketle

¹²⁶ Gazzâlî, *Bâtîniğin İçyüzü (Fedâihu'l-Bâtıniyye/ El-Mustazhırî)*, Çev. Avni İlhan, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, s. 120.

¹²⁷ Burada bâtinîliğin masum imam telakkisinde olduğunu aklımızdan çıkarmamalıyız.

¹²⁸ *İtikadda Orta Yol*, s. 191.

¹²⁹ *İhyâ*, C.1, s. 54.

denilebilir ki düzen fikrinin temel sebebi, ahiretin mamur olması ancak dünyanın selametiyle olacağı içindir. Dünya ise bir düzen neticesinde mamur olur.

Bu görüşü reddedecek olanlar için de Gazzâlî'nin argümanı hazırdır: Sultanlar öldükten sonra fitne dönemlerine bakın! *el-İktisad* da kendisini aynen şöyle yazmaktadır:

Dünya hayatı ve insanların can ve mal güvenliği ancak itaat edilen bir sultan sayesinde düzenli bir şekilde yürür. Bu nedenle sultanların ve devlet başkanlarının vefatıyla birlikte fitne dönemlerinin görüldüğüne şahit olursun. Hal böyle devam eder ve itaat edilen bir sultan tayin ederek önlem alınmazsa, karışıklık devam edecek, şiddet yaygınlaşacak, ortalığı ktlık kaplayacak, canlılar helak olacak ve meslekler ortadan kalkacaktır. Bu durumda galip gelen herkes [diğerlerinin malını] gasp edecek ve eğer hayatta kalan olursa, hiç kimse ilim ve ibadete vakit ayıramayacaktır. Birçok kimse böylece kılıçların gölgesi altında helak olup gidecektir. Bu nedenle “Din ile sultan ikiz kardeştir denilmiştir.” Yine aynı nedenle “Din temeldir sultan ise bekçidir” diye söylenmiştir.¹³⁰

Gazzâlî'nin burada vurguladığı en önemli şey dünya giderse (kaos ortaya çıkarsa) din için ibadet olamaz. Ayrıca ilim için de çalışamaz. Buradan hareketle bu savaşı durduracak yegâne güç sultandır. Sultanın kullanacağı güç insanları nizamda tutar. Bu anlattıklarının hemen sonrasında Gazzâlî şöyle demektedir: “Aklını kullanan bir kimse, farklı tabakalara ayrılan, arzuları çeşitli, görüşleri ise birbirinden ayrı bulunan insanların, kendi başlarından, tüm bu farklılıkları bir araya getiren itaat edilen bir görüş sahibi olmadığında, tamamen yok olacakları hususunda bizimle tartışmaz.”¹³¹ Bu anlattıklarına bir de şu sözü ekler: “Bu hastalığın tek ilacı; tüm bu farklılıkları birleştiren, otoriter, itaat edilen bir sultandır”¹³² Gazzâlî net olarak neyi amaçlamakta olduğunu bize göstermektedir ki fazla söze gerek yoktur.

Psikolojik insan doğası tasavvurunun olduğu gözükmemektedir. Ancak her ne kadar tezimizin konusu olmasa da bu yaklaşımın bazı filozofların yaklaşımları ile ne kadar benzer olduğunu görmek önemlidir. Bu nedenle bu alt başlığın “sultanın olmama durumu” olmasında hiçbir sakınca gözükmemektedir.

Bu sultansızlık durumunda yeryüzündeki bütün kadıların hükümleri geçersiz olur. Kadıların meşruiyeti ona göre ancak devlet başkanı tarafından tayinleri iledir.¹³³

¹³⁰ *İtikadda Orta Yol*, s. 192.

¹³¹ *İtikadda Orta Yol*, s. 192.

¹³² *İtikadda Orta Yol*, s. 192.

¹³³ *Fedâihu'l-Bâtıniyye*, s. 107.

Bu da demek oluyor ki eğer devlet başkanı hükümsüz ise kadılar da hükümsüzdür. Eğer kadıların verdikleri hükümlerin bir değeri yoksa öyleyse bu sınırların tanınmamasını can ve malların heder olmasına, ırz ve namusun da çiğnenmesine neden olabilecektir.¹³⁴ Nizamın devamı ise ancak halkı uyanık gözle koruyacak bir imamın varlığı ile mümkün olur. Zaten nizamın devamının neden gerekli olduğuna önceki sayfada değinmiştik. Akıldan çıkarılmaması gereken tek şey Gazzâlî'nin ahiret saadetini dünya saadetine önceleyen bir mütefekkir olduğudur. İslam düşüncesinde çokça yer alan “Dünya ahiretin tarlasıdır” düsturu nazarınca o, dünyayı mamur etmeyi ahiret için istemektedir.

Anlatılanlar göz önüne alındığında görülür ki Gazzâlî anarşiyi kaos olarak görmektedir. Onun düşünce yapısında sultansız bir toplum olması düşünülemez. İnsan çeşitli psikolojik temelleri neticesinde kötülüğe meyilli bir fitratta yaratıldığı için topluluk içinde yaşamaya başladığı anda bu yöne gidecektir.¹³⁵ Peki insanı topluluk içinde yaşamaya iten sebepler nedir?

Yazılan alt başlığa sultanın olmama durumu adını vermemizin nedeni, Gazzâlî'nin *İhyâ* adlı geniş eserinde modern doğa durumu tasavvuruna benzer bir tablo çizdiğini görmemizden ötürüdür. Peki bu doğa durumu tasavvuru nasıldır? *İhyâ*'nın beşinci sözünden geniş bir alıntı yaparak bu tasavvuru görebiliriz.¹³⁶

Öncelikle Gazzâlî sözüne insanın eksik olduğu anlayışıyla başlar. Öyle ki insan yaşaması için üç şeye muhtaçtır bunlar: Madenler, bitkiler, hayvanlar. Madenler para için gereklidir, çiftçilik için alet yapımında gereklidir, yeme içme eşyası yapmak için gereklidir. İkinci gereklilik olan bitkiler ise insanlığın gıda ve ilaç ihtiyacını karşılamak açısından gereklidir. Üçüncü tür ihtiyaç olan hayvanlar ise bazılarının binek bazılarının yiyecek yapmak için bazılarının ise elbise yapmak amacıyla gereklidir. Beden ancak yemek içme, elbise ve meskenle hayatına devam edebilir.

¹³⁴ *Fedâihu'l-Bâtıniyye*, s. 107.

¹³⁵ Hobbes'un Gazzâlî gibi bir insan yapısı anlayışında olduğu ve onun gibi bir doğa durumu tasavvurunda bulunduğu görülebilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bakılabilir: Muhammed Celal Şerif, **Neş'etü'l-Fikri's-Siyasi ve Tedavvüratü fi'l-İslam (İslam'da Siyasi Düşüncenin Doğuşu ve Gelişimi)**, Beyrut, Darü'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1990, s.294.

¹³⁶ Bu kısım *İhyâ*, C. 3. s. 517-539 (5.söz) arasında kapsar.

İnsan üç şeye muhtaçtır; bu üç şey ise azık, elbise ve meskendir. Sanatların temeli işte bu üç muhtaçlıktan ileri gelir bu sanatlara da Gazzâlî şunları sayar: Çiftçilik, çobanlık, avcılık, örücülük ve inşaat. Bina yapma sanatı mesken edinmek içindir. Örücülük giyim içindir. Çiftçilik ve çobanlık gıda temini içindir. Avcılık ise sadece avlanmak anlamına gelmez. Gazzâlî bunun içine madenciliği de katan geniş bir anlam oluşturur. Bu sanatların devamında ise yine farklı türde sanatlar meydana çıkar ki bunlardan bazıları: Marangozluk, hattatlık ve terzilikler.

Bunları saydıktan sonra Gazzâlî bir temelden başlayarak toplumu kurmak için çaba gösterir. Ona göre insan tek başına yaşayamaz. Bunun iki sebebi vardır. Birincisi insan neslinin devam etmesi için üremesine ve nesillenmesine muhtaç olma durumu. İkincisi ise yemek, elbise, çocuk terbiyesi konusunda yardımlaşmak gerekliliğidir. Bir kişinin hem azık toplayıp hem de çocukla meşgul olması zor olacağından böyle bir ihtiyaç hasıl olur.

İnsanlar ise tek başına yaşayamaz çünkü sanatları ifa eden diğer kişilere ihtiyaç vardır. Örneğin çiftçi demirciye muhtaçtır, demirciye de marangoza muhtaçtır. Demirci çalışabilmesi için madenciye muhtaçtır. Gazzâlî böyle bir muhtaçlık silsilesi görmektedir. Ve bu muhtaçlık durumu insanların bir arada yaşamasının zorunluluğunu ortaya çıkarır.

Bu tür insanların bir arada toplandığı bir durumu düşündükten sonra çeşitli doğal ve beşerî olumsuzluklarla karşılaşabilirler. Havanın sıcaklığı, soğukluğu veya yağmur durumu bunlar doğal olaylar olarak sayılabilir. Beşerî olarak ise hırsızlık baş gösterebilir. Bu durumlar aile halkının müstakil kuvvetli binalara sahip olmasını gerektirir. Ancak bazı durumlarda bu ev, evde yaşayan insanları grupça yapılan hırsızlıktan koruyamaz. O evlerde oturanların daha koruyucu bir şeye ihtiyaçları vardır. Bu durumda ise şehircilik fikri ortaya çıkar. Şehrin etrafı surlarla çevrilir bu sayede korunma sağlanmış olur.

Ancak Gazzâlî bunlar ile yetinmeyip devam eder. İnsanlar birbirleri arasında iş yaptıklarında husumetler ortaya çıkar. Burada bir riyaset (başkanlık) meselesinden bahseder Gazzâlî. Kocanın kadına ve ebeveynin de çocuğa başkanlığı söz konudur. Bunun doğal olup olmadığını ise onların zayıflıklarına bağlar. Üst bir güç onları

(kadın-çocuk) korumalı, ıslah etmelidir. Ancak Gazzâlî'nin net ifadeleriyle: “Ne zaman akıllı bir kimse başkasının boyunduruğuna girerse, bu durum husumete götürür.”¹³⁷ Kadın kocasına husumet yapar, evlat da ebeveynine karşı düşmanlıkta bulunur. Bu ev için geçerlidir. Aslında burada çeşitli psikolojik oluşumları da görebilmekteyiz. Ancak bu tezimizin içeriğini kapsamadığından incelenmemiştir.

Bir şehrin halkı ise ihtiyaç olunan mallarla ilgili mücadele ederler. Eğer o şekilde bırakılırlar ise mutlaka muharebeye tutuşur ve hepsi helak olurlar. Çobanlar ve çiftçiler böyledir. Bir meraya giderler ve ihtiyaçlarını o mera karşılamazsa çatışmaya tutuşurlar. Bu bir araya gelmenin neticesinde de birçok sanat ortaya çıkmıştır.

Bunlardan biri arazi ölçme sanatı ki bu sanat arazinin insanlar arasında eşit taksimini sağlar. Bir diğer askerlik ki şehrin korunmasını sağlar. O sanatlardan bir başkası hüküm ve husumeti çözüme götürebilme sanatıdır. Bu sanattan fıkıh hasıl olur. Bu sanatla ise ancak hidayeti ayırt edebilen ilim sıfatına sahip olan kişiler ilgilenebilirler. Bu insanlar maaşa muhtaç, halk ise onlara muhtaç ki aralarında karışıklık çıkmasın, çıkarsa çözüm bulunsun. Silah ehli de maaşa muhtaçtır. Onlar bir iş yapacak olsa memleketi koruyacak kimse kalmaz. Bu konuda da maaş temini için vergi ortaya çıktı. Bu vergiyi toplamak için de vergi tahsildarı gerekli. Bu toplanan vergiler bir yerde toplanmalı ki ihtiyaç halinde dağıtılsın; bu sanat da hazineciliktir. Toplanan vergiyi dağıtan memurların gerekliliği de ortaya çıkmış oldu.

Bu işlerin ise bir nizam içinde yürümesi gerekmektedir. Bunları idare eden ve emri dinlenen bir idareciye ihtiyaç vardır. Bu idarecinin de bazı görevleri mevcuttur ancak bunlar ileriki bölümlerde daha detaylı incelendiği için burada değinilmemiştir.

İnsanlar neticede sanatta 3 gruba ayrıldılar:

- 1- Çiftçiler, koruyucular, sanatçılar
- 2- Kılıçlarıyla koruma sağlayan askerler
- 3- Alma ve verme işlerini bu iki grup arasında düzenleyenler

¹³⁷ *İhyâ*, C. 3, s. 531.

Sonra dükkanlar, pazarlar, tarlalar oluşur. Bu oluşumun neticesinde ise alışveriş doğar. Çiftçi köyde yaşar, tarım yapabilmek için alete ihtiyacı vardır. Demirci veya marangozun ziraat etme imkânı yoksa o zaman onun da çiftçiye ihtiyacı doğar.

Sonra da şehir ile köyler arasında gidip gelmeler başlamıştır. Bu durumdan da nakliyecilik ortaya çıkmıştır. Bunlardan sonra ise alışverişte altın veya gümüş kullanılması durumu hasıl olmuştur. Örnek olarak Gazzâlî bir yemeği bir elbise ile almayı gösteriyor. Kişi yemeğe eşit olacak elbise miktarını bilemez. Aralarındaki durumu düzenleyecek bir şeye ihtiyaç vardır ve bu şey dayanıklı olmalı uzun yıllar bozulmamalıdır. En uzun süre bozulmadan duran maddeler ise madenler olduğu için altın ve gümüş kullanılmaya başladı tabi ki bunlar da çeşitli sanat dalları ortaya çıkardı ki bunlar: darphane ve sarraflıktır.

Çocukluk devresinde bu sanatlarla uğraşmayan kişiler de yaşamak adına başkasının kazancından yemeğe mecbur olurlar çünkü bir sanatları yoktur. Bu şekilde de ortaya hırsızlık ve hilekarlık adlı iki çirkin sanat ortaya çıkmaktadır. Daha sonra da çeşitli düşünce akımları vücut bulmaktadır.¹³⁸

Anlatılanlarda görüyoruz ki aslında Gazzâlî bir şehrin nasıl oluştuğunu en baştan başlayarak ortaya koymaktadır. Bu bir doğa durumu mudur, tartışılabilir. Ancak burada belki de bizi en çok ilgilendirecek olan onun ihtiyaçlar temelinde bir toplum inşa ettiğidir. Ayrıca iki kişi arasında olan bir iktidar ilişkisinden de üstü kapalı olarak söz eder. Tezimizin girişinde bahsetmiş olduğumuz siyaset bilimci bir gözle satır aralarını okumak işte tam da burada devreye girmektedir. Öyle görünüyor ki Gazzâlî iktidar ilişkisini devlet bazlı olarak düşünse dahi bunun temellerini önce aile eşrafına sonrasında da insanın içsel dünyasına götürür. Ve iktidar sahibi ile itaat eden arasında bir çatışmayı ön görür. Bu çatışma her ne kadar kendini sürekli belli etmese de saklı olarak bir yerlerde durmaktadır.¹³⁹ Ayrıca kıskançlık gibi bazı özelliklerin ise toplumda oluştuğunu da üstü kapalı olarak söyleyebilmekteyiz.

¹³⁸ Bu kısım *İhyâ*, C. 3. s. 517-539 (5.söz) arasını kapsar.

¹³⁹ Bu konu bir önceki alt başlıkta (Gazzâlî’de İnsan) insan nefsinin diğerlerine iktidar olma arzusunda olduğu tanımlamasıyla benzerlik göstermektedir.

2.3. Gazzâlî’de Siyaset

Gazzâlî’ye göre siyaset dinle ilgili olan ilimler arasında yer alır. İlimleri din ile ilgili olan ve olmayan şeklinde ikiye ayıran Gazzâlî dini olmayan ilimlerde, matematik, mantık ve fizik (tıp) dallarını sayar. Din ilimler ise metafizik ahlak ve siyaset olmak üzere üç kısımdır.¹⁴⁰ Siyaset halkın işlerini düzene koyan insanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen bir yapıdadır. Siyaseti ayrı bir ilim dalı olan zikreden Gazzâlî bu ilmin insan yaşamı için gerekli olduğunu da vurgular.¹⁴¹

Bilinmelidir ki Gazzâlî’nin siyaset anlayışı teorik bir konumda değildir. O eserlerini siyasetin pratik boyutunu görerek siyasetin yapıldığı yerlerde bulunarak yazmıştır. Nizâmülmülk’ün yanında bulunmuş, Sultan ile Halife arasında elçilik yapmıştı.¹⁴² Olması gereken değil olanı değerlendirmiştir. Celal Şerif’in ifadeleriyle: “Gazzâlî fildişi kulesinde oturup yazmadı, aksine derin ve nadir bir tecrübe yaşadı.”¹⁴³

Gazzâlî siyaseti insanın yaşayabilmesi için zorunlu olan işler kategorisine koyar. Bu işler dört tanedir:

- 1- Yiyecek temini açısından çiftçilik
- 2- Giyecek sağlama açısından dokumacılık
- 3- Mesken temini açısından inşaatçılık
- 4- Toplumun birlik ve dayanışma düzenini sağlayabilmek için ise siyaset¹⁴⁴

Gazzâlî bu işleri sıraladıktan sonra: “Bu asılların en şerefli siyasettir; çünkü siyaset insanları birleştiren, insanların din ve dünya işlerini düzene koyan idare sanatıdır.”¹⁴⁵ demektedir. Ona göre insanların bu hayatta ayakta durup, nizam ve intizam içinde yaşaması bu sanatla mümkün olmaktadır.¹⁴⁶ Anlattıklarımızdan da hareketle tekrar edecek olursak Gazzâlî dünyayı ahiretin tarlası olarak görür. Ahiret olması için de dünyanın nizam içinde olması gerekmektedir. Nizam içinde olmak ise

¹⁴⁰ *el-Münkız*, s. 48.

¹⁴¹ Detaylı bilgi için bakınız: H. K. Sherwani, “Gazzâlî’ye Göre Nazari ve Tatbiki Siyaset” Çev. H. G. Yurdaydın, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.4, S.3, 1955.

¹⁴² Bir mektubunda bu hususu zikrettiği belirtilmiştir. Aktaran: Şibli Numanî, *a.g.e.* s.21.

¹⁴³ Muhammed Celal Şerif, *a.g.e.* s. 293.

¹⁴⁴ *İhyâ*, C.1, s.43; Gazzâlî, *Mîzanü’l Amel Amellerin Ölçüsü*, Çev. Remzi Barışık, Ankara, Kılıçaslan Yayın Evi, 1970, s. 230.

¹⁴⁵ *İhyâ*, C.1, s. 43.

¹⁴⁶ *Mîzanü’l Amel*, s. 231.

kaos olmaması demektir ki kaos olmamasını da sağlayacak olan siyaset sanatıdır. Siyaset bu minvalde onun için çok büyük önem arz eder. Siyasete ilimlerin en şerefli unvanıyla yaklaşmaktadır. Hal böyle iken söyleyecek birçok sözü olması muhtemeldir.

Siyaset onun çokça vurguladığı orta yol durumuna da bir gönderme yapar. Hatırlanacağı üzere orta yol en iyi yoldur. İfrata ve tefrite girmeden ilerlemek gerekmektedir. Güzellik bu yol ile sağlanır. Zerrin Kurtoğlu orta yol terimiyle siyaset arasındaki bağlantıyı şöyle kurar: "... din ve dünyayı birbirine bağlayan, ya da başka deyişle, din ve dünya arasında ideal bir ilişki tesis edebilme imkânı yaratan bir 'orta terim' olarak siyaset, siyasal teoloğun yetki alanındadır."¹⁴⁷ Kısaca söylemek gerekirse din ve dünyanın orta yolu siyaset vasıtasıyla bulunabilir. Siyaset bir bakıma din ve dünya arasındaki uyumun ifadesidir.¹⁴⁸

O *İhyâ*'da siyasetin türlerini bizlere saymaktadır. Burada onun yazdıklarına göz atmak daha uygun düşecektir. İdare ve siyasetin dört derecesi vardır diye başlayıp bunları şöyle aktarır Gazzâlî:

Birincisi: Peygamberin siyaset ve idaresidir. En üstün derecedeki siyaset budur. Peygamberler, insanların hem iç, hem de dış hallerine hükmederler.

İkincisi: Halifelerin, meliklerin ve sultanların siyasetidir. Bunlar halk sınıfları üzerine hakimdirler; fakat hükümler hakları, insanların dış hallerine aittir. İç hallerine değil...

Üçüncüsü: Allah'ı ve O'nun dinini bilip peygamberlere varis olan alimlerin siyasetidir. Bu alimler sadece halkın üst tabakasının iç alemine hükmederler. Halk tabakası bunlardan faydalanabilecek güçte olmadığı için mahrum kalırlar. alimler, halkı bir işe mecbur tutmak, onları kötü işlerden yasaklamak ve kanunlara uymaya zorlamak yetkisine sahip değillerdir. Böyle bir tasarruf hakından yoksundurlar.

Dördüncüsü: Vaizlerin siyasetidir. Bunlar, halk sınıflarının iç duyularına hitap ederler.

Bu siyaset türlerinden en iyisi tabi ki peygamber siyasetidir. Ancak o olmadığı için ondan sonra gelecek siyaset türü alimlerin siyasetidir. Çünkü alimler insanın iç dünyasına hükmederler. Ondan sonra gelecek türü ise Gazzâlî beyan etmemektedir.

Siyaset, Gazzâlî düşüncesinde çok önemli bir yer teşkil etmektedir. Ancak bu siyaseti uygulayanın bir görüşe daha ihtiyacı vardır, o da fıkıhtır. İnsanoğlunun sosyal

¹⁴⁷ Zerrin Kurtoğlu, **İslâm Düşüncesinin Siyasal Ufku Siyaset Sorunu Açısından Din-Felsefe İlişkileri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016 s. 216.

¹⁴⁸ Uğur Ak, Esma Ak, "Gazali'nin Düşünce Yapısında Din-Devlet İlişkisi", **I. Türk İslam Siyasi Düşüncesi Kongresi Bildiriler Kitabı**, ed. Mehmet Akıncı, Gökçe Nur Şafak, Aksaray, 2016, s. 164.

bir varlık olduğunu vurgulayan Gazzâlî insanların birbiri ile zorunlu olarak bir ilişki içinde olduğu belirtmektedir. Dünya da ahiretin tarlası gibidir bu sebeple insanlar bu dünyadan azıqlanmaktadırlar. İnsanlar azıklarının ölçülü almış olsalardı düşmanlıklar olmazdı herkes rahat ederdi ancak Gazzâlî'nin belirtmiş olduğu gibi insanlar dünyaya şehvetle sarıldığı için insanlar arasında düşmanlık doğacaktır. Bu düşmanlığın oluşmaması için de çeşitli kanunların hazırlanması gerekmektedir.¹⁴⁹ Fıkıh alimi herkese duracağı sınırı belirleyen kanunlar yapar. Gazzâlî: “Bu kanunlarla insanları idare eden ve onları, ihtisasları ayıran bu sınırlara sevk edecek bir sultana ihtiyaç vardır.”¹⁵⁰ demektedir. Fıkıh insanlar arasındaki ilişkilerin tanzimini belirleyen bir ilimdir; fakihse bu tanzimi yapan kişidir. Siyaseti uygulayanın fıkıh görüşüne sahip olmasıyla ilgili de şu sözleri söyler Gazzâlî: “Fakih; sultanın muallimi, dünyada işlerin dürüstlüğüle, intizam içerisinde devam edebilmesi için halkı idare yolunda olan mürşididir.”¹⁵¹

Yukarıda fıkıhın ortaya çıkış serüveninin insanlar arasındaki sorunları çözmesi amacıyla olduğunu anlatmıştık. *İhyâ*'nın en başında Gazzâlî fıkha verdiği değeri göstermesi açısından şöyle söyler: “Devlet adamları da toplumu idare etmek için kanun ve nizamlara muhtaçtırlar. İşte fıkıh alimi, bu idare kanunlarını bilen kişidir.”¹⁵² Buradan şu sonuç çıkar fıkıh alimleri idarecilerin hocası mahiyetindedir. Aslında devletin en üstünde bulunanlar da kendileridir. Eğer Gazzâlî için düzen esas ise -ki aktarılanlar bunu gösteriyor- öyleyse Gazzâlî fıkıh alimlerini devlet başkanlarından daha üstte bir noktaya çıkarmak mecburiyetindedir. Böyle olduğunda da tezimizin en başında bahsettiğimiz bir durum hasıl olmaktadır: Bozulma zinciri. Bozulma zinciri nedir, bir diğer alt başlıkta kavramsallaştırılmaya çalışılmıştır.

2.4. Bozulma Zinciri

Bozulma zinciri tezimizde kavramsallaştırmaya çalıştığımız bir düşüncedir. Bu zincirin halkaları birer sınıfı temsil eder. Her halkanın bozulması bir diğer halkanın bozulmasına sebebiyet verir ve neticede bir yok oluş gerçekleşir. Bunu bir bozuluş

¹⁴⁹ Gazzâlî, *Fâtihatul- Ulûm (İlimlere Giriş)*, Çev. Halit Zavalı, İstanbul, Bilsam Yayınları, 2015, s. 105.

¹⁵⁰ *Fâtihatul- Ulûm*, s. 105.

¹⁵¹ *Fâtihatul- Ulûm*, s. 105.

¹⁵² *İhyâ*, C.1, s. 54.

serüveni olarak da görebilmek mümkünken aslında bir tetikleyici unsurun olduğu göze çarpar.

Biz bu zincirin üç halkasını sayabiliriz. Bunlar: Alimler, sultan ve halktır. Bu sayılanlar toplumu oluşturan unsurlardır. Bu unsurları bir zincir şeklinde birbirine bağlandığını hayal ettikten sonra en üste alimler, ortaya sultan ve en alta da halk halkasını yerleştirmektediriz.

Bu şekilde bir kavramsallaştırma Gazzâlî'yi daha rahat anlaşılacak biçimde okuyabilmek içindir. Bu kavramsallaştırmanın temelleri ise Gazzâlî'nin şu düşüncesinde yatar: “Halk tabakası ancak sultanların fâsık (haktan sapan) olduklarından ötürü ahlaksızlaşmışlardır. Sultanları fâsık olması da alimlerin fâsık olmasına bağlıdır. Eğer kötü kadılar ve ahlaksız alimler olmasaydı, sultanların ifsadı pek azalacaktı. Çünkü ciddi kadı ve alimlerden korkacaklardı.”¹⁵³ Ancak Gazzâlî'nin en fazla üzerine düştüğü ve korktuğu şey alimlerin bozulmasıdır. Çünkü alimler bu halkaların bir numarasıdır ve o koparsa diğerleri de peşi sıra kopacaktır. Alimlerin önemi ile iliği olarak şöyle yazar Gazzâlî: “Alimin ayağının kayması ile çok kimsenin ayağı kayar ve ona uyarlar.”¹⁵⁴

İhyâ'da alimler ile ilgili çok fazla şey söylemektedir Gazzâlî, özellikle onların sultanların yanında durup onların bir nevi onaylayıcı durumda olmasını eleştirmektedir.¹⁵⁵ Bu eleştirisini sağlamlaştırmak adına birden çok örneğe başvurur ve hatta sultanın yanına gitmeyi de kötü görmektedir. Ancak burada sultanın yanında bulunmanın ne anlama geldiği açık değildir. Kanaatimizce bu yanında bulunma durumu onun kötü yaptığını hoş görerek yani yanında bir nevi tasdikleyen mahiyetinde duruşu kapsar. Bunun nedeni ise Gazzâlî'nin alimlere attığı büyük amaçta saklıdır. Öyle ki alim sultana tavsiye etmeyecekse o halde neden halkanın en başında bulunmaktadır? Çünkü alim doğruyu söylemek misyonuna sahiptir. Fakat insanın fitratı, şöhret kazanma arzusu onu bu duygudan alıkoyabilir.

¹⁵³ *İhyâ*, C.2, s. 400.

¹⁵⁴ *İhyâ*, C.1 s. 161.

Benzer başka çeviri: “Âlimin sürçmesiyle âlem sürçer.” *İhyâ*, Çev. Ahmed Serdaroğlu, İstanbul, Bedir Yayınevi, C.1 s. 147.

¹⁵⁵ *İhyâ*, C.2, s. 371.

Alim, Gazzâlî düşüncesinde çok önemli bir yer tutar. Özellikle kötü alimler Gazzâlî'nin en fazla üzerinde durduğu kimselerdir. Gazzâlî bu kötü alimlere dünya alimleri ismini verir. Öyle ki dünya alimlerinden o, ilmi vasıtasıyla dünya nimetleri, mevki ve rütbe gibi daha aşağı dereceler elde etmeyi isteyen kötü alimleri kastetmektedir.¹⁵⁶ Ona göre bu alimler sultanın huzurunda bulunup onun dediklerini onaylamakla meşguldürler çünkü bu yolla makam mevki sahibi olurlar. Gazzâlî dünya alimlerinin bu durumuna karşı çeşitli hadisler ve eskilerin sözleriyle yanlışlıklarını sert bil dille belirtir. Onları bir nevi ahirette çekecekleri azabı göstererek uyarır.

Devrindeki alimlerin durumlarını anlatmak amacıyla *İhyâ*'da geçen şu sözleri zikretmek gereklidir:

Zira müslümana düşen vazife, sahabe-i kiramın durumunu, siyretini ve amellerini ahlâk ve davranışlarını arayıp onlara muttali olmaktır. Acaba muhterem sahabeler hangi hususlara daha fazla ihtimam göstermişlerdir? Ders okutmak, kitap yazmak, münazarada bulunmak, fetvâ vermek, idareci olmak, vakıf müesseselerinin başına geçmek, onun bunun vasîsi olmak, yetimlerinin malını yemek, zâlim idarecilerle iltîlât (görüşme) etmek ve onlarla iyi geçinmekle mi meşgul olmuşlar, yoksa korkmak, üzülmek, mücadelede bulunmak, zâhir ve bâtınını murakabe etmek, günahın küçük ve büyüğünden sakınmak, nefsin gizli şehvetlerini, şeytanın hilelerini ve bunlardan başka bâtın ilimlerini öğrenmekle mi meşgul olmuşlar.¹⁵⁷

Aktarılan bu bölümde açıkça devrin alimlerinin durumunun gözler önüne sürüldüğü belli olmaktadır. Alimlerin davranışları Gazzâlî için hoş karşılanmamaktadır. O sahabelerin durumlarını gösterip esas alimliğin bu şekilde olması gerektiğini vurgulamaktadır.

Ayrıca alimlerin çeşitleri ile ilgili olarak Halil ibn Ahmed¹⁵⁸'in bir sözünü nakleder. O şöyle söylemiştir:

İnsanlar dört kısımdır: Hem bilir hem de bildiğini bilir ki, böyle bir alime uyunuz. Adam bilir, fakat bildiğini bilmez. Böyle bir kimse uykudadır, onu uyandırınız. Bir adam bilmez, ama, bilmediğini bilir. Bu kimse doğru yola gitmek isteyendir, siz onu irşad ediniz. Adam hem bilmez hem de bildiğini bilmez. Bu koyu cahildir, onu terkediniz.¹⁵⁹

¹⁵⁶ *İhyâ*, C.1, s. 162.

¹⁵⁷ *İhyâ*, C.1, s. 223.

¹⁵⁸ Nahiv ve aruz ilimlerinde imamdır. Hicri 100 de doğmuş 160 veya 175 de vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız Tevfik Rüştü Topuzoğlu "Halil b. Ahmed" **TDV İslam Ansiklopedisi** (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/halil-b-ahmed>, 10.02.2020.

¹⁵⁹ *İhyâ*, C.1, s. 164.

Bir diğerk alim ise ahiret alimleridir ki nasıl dünya alimlerine ahirette azap varsa bu kişilere de onun zıddına mükâfat vardır. Bu ahiret alimleri dünya menfaati istemezler. Gazzâlî'ye göre bu kişiler doğru yolda olanlardır. Ona göre bir alim ahiret alimi kategorisinde olmalıdır ki dünya ile bağını koparsın; dünyalık peşinde koşmasın. Alim bildiği ilmi hayır için kullanmalıdır. Ayrıca bilgisini de uygulamalıdır. Ulema ve hadisçiler vaaz ettiklerini uygulamalıdır.¹⁶⁰ Böyle olduğunda selamete kavuşurlar.

Gazzâlî ahiret alimleri ve dünya alimlerinden bahsederken sıklıkla bunları devlet başkanlıkları örnekleriyle karşılaştırır. Burada aslında alimlerin bozulma zincirindeki yerini daha da sağlamlaştırmış olmaktadır. Birkaç örneği zikredecek olursak: Yahya ibni Muaz¹⁶¹ şöyle demiştir: “Devlet erkânı ile düşüp kalkan bir alim gördünüz mü, o hırsızdır”. Sonra bir şairin örneğini de: “Koyun sürüsünü kurttan korur çobanlar/ Çobanlar kurt olursa, ne olur koyunlar?” şeklindedir. Bu metafora sanki alimler sultanmışçasına bir tavır mevcuttur. Başka bir şiiri daha aktarmaktadır o da: “Bir ülkeyi koruyan tuz yerindedir alimler/Tuz fesada uğrayınca onu ne ıslah eder.”¹⁶² biçimindedir.

Gazzâlî İdarecilere olan yakınlığı kesinlikle tasvip etmemektedir. Bununla alakalı olan şunları aktarır:

İdareciler yaklaşmak, onlarla yakınlık tahsis etmek, alimler için en büyük fitnedir. Böyle bir hal, şeytanın, insanı nifaka düşürmek için kullandığı en büyük vesiledir. Hele sultanlara sokulan, onlara yaklaşan alimler konuşmalarıyla sultanlara makbul ve hoş görünmeye çalışırsa... Vay bunların haine!... Şeytan onlara, hep böyle olmalarını telkin eder.¹⁶³

Bunlara ek olarak Gazzâlî şeytanın insana sultanlara yakın olmasını, onlara öğüt vermesinin dinin bir gereği olduğu hususunda vesvese verdiğini söyler. Belki de burada bir öz eleştiri de yapıp şöyle söyler: “Alim idareci ile temas ettikçe bir de bakar ki, idarecinin hazzettiği konuşmalar yapmakta ve türlü dalkavukluklarla, onu haddinden fazla pohpohlamaktadır.”¹⁶⁴

¹⁶⁰ Antony Black, **a.g.e.** s. 152.

¹⁶¹ Detaylı bilgi için bakınız: Salih Çift, “Yahyâ b. Muâz” **TDV İslam Ansiklopedisi** (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/yahya-b-muaz>, 10.02.2020.

¹⁶² Bu ve önceki örnekler *İhyâ*, C.1, s. 168.

¹⁶³ *İhyâ*, C.1, s. 194.

¹⁶⁴ *İhyâ*, C.1, s. 194.

Nasihatü'l Mülûk'te zikrettiği bir hususu biz de burada aktarırsak onun görüşlerini çok daha net bir şekilde anlamış olacağız. *Nasihatü'l Mülûk*'te Gazzâlî şöyle yazar:

Başkan daima dürüst ve bildiklerini hayatta tatbik eden bilginleri huzurunda eksik etmeyip, onların kurtarıcı öğütlerini almalı, bilgileriyle amel olmayan âlimlerden kaçmalıdır. Böyleleri başkanın yüzüne karşı övgüde bulunurlar, elinde bulunan imkanlara sevgi beslerler, bu yüzden doğru olan gerçekleri başkandan gizlerler, hileli yollarla başkanın arzusuna göre yoldaşlık yaparlar, neticede kendilerini rüsvan bir duruma düşürdükten sonra başkan ve halkını da gülünç bir duruma düşürürler. Ama dürüst bilgin, başkanın elinde bulunan maddi imkanlara sevgi göstermez, öğüt ve uyarmalarında insaf ve şefkati elden bırakmaz.¹⁶⁵

Aslında Gazzâlî alimler konusunda düşüncesi şöyle olabilir: Alim aranan kişidir. Alim kimsenin ayağına gitmemeli sultan da olsa ahiret alimi olarak gördüğü kişinin yanına varıp ondan tavsiye almalıdır. Eğer onu yanına çağırırsa alim belki sultandan korkarak belki de makam mevki elde etmek düşüncesiyle onu övecek yanlış da yapsa onu tasdik edecektir. Bu görüş neticesinde yine bozulma zincirinde alimin - ki ahiret aliminden bahsediyoruz- konumu sultanın üstünde bir noktada ancak ondan bağımsız, onun etkisinde kalmayacak bir yerdedir. Bu görüşümüz Gazzâlî'nin şu sözleriyle pekiştirebiliriz: “Şu dünyada ilimden daha aziz ve üstün bir şey yoktur. Görünüşte padişahlar, siyasi güçleriyle halka hâkim durumundadırlar. Aslında ise alimler padişahlara hâkimdirler.”¹⁶⁶

Tüm bu anlatılanlar değerlendirildiğinde karşımıza şöyle bir sentez çıkar:

1. Alimler bilgileri ile sırf dünya malı sağlamamalıdır. Layığı ile işlerini yapmalıdır.
2. Sultana yaranmak için onu onaylamamalıdır.
3. Sultanlara tavsiyeleri kendi menfaatleri için değil ilmin gerektirdiği objektiflikte olmalıdır ki sultanlar bozulmasın; neticede halk da bozulmasın.

2.5. İmamda Bulunması Gereken Özellikler

Hükümdarın yani imamın gerekliliği açıklanmasından sonra Gazzâlî imamın sahip olması gereken birtakım özellikleri sıralamaktadır. Gazzâlî bahsedilen

¹⁶⁵ *Nasihatü'l Mülûk*, s. 54.

¹⁶⁶ *İhyâ*, C.1, s. 27.

özelliklerin neler olduğuna *İhyâ, Nasîhatü'l Mülûk, İtikadda Orta Yol, Fedâihu'l-Bâtiniyye* adlı eserlerinde yer vermektedir. Ayrıca bu noktada belirtilmesi gereken bir diğer husus da imamda olması gereken özellikleri kendinden önce zikreden düşünürlerin de olmasıdır. Cüveyni ve Maverdi¹⁶⁷ gibi alimlerde imamda bulunması gereken özelliklerin benzerlerini görebilmekteyiz.¹⁶⁸

Öncelikle Gazzâlî *İhyâ*'da Müslüman toplumunun başkanının Müslüman ve mükellef olduktan sonra sahip olması gereken beş özelliği belirtir. Bu beş özellik şunlardır:

1. Erkek olmak
2. Takva sahibi olmak
3. İlim sahibi olmak
4. Hilafeti yürütecek kabiliyette olmak
5. Kureyş kökünden gelmek¹⁶⁹

Bu sayılan özellikler devleti yönetecek kişi için geçerli olan özellikler gibi gözükmemektedir. Ancak yine de belirtmekte fayda var ki Gazzâlî, Selçuklu Sultanının güçlü bir konumda bulunduğu ve Halifeliğin de gücünü kaybettiği bir zaman diliminde yaşamıştır. Eserlerinde de Sultan ile Halife arasında net bir ayrım yapmamaktadır. Bunun nedeni belki de eserlerinde çoğunlukla yazdığı şu söze referans ettiğinden dolayıdır: “Din ve dünya ikiz kardeşdir.” Bu sözü yukarıda da zikrettik. Yeri geldiği için burada da söylemekte fayda görüyoruz çünkü yönetim konusunda devletin başında bulunan kişiyle ilgili net bir ayrım mevcut değildir.

İtikadda Orta Yol'da Gazzâlî imamda bulunması gereken özelliklere kitabın sonlarına doğru değinmektedir. Ona göre imamda bulunması gereken özellikler insanları doğru yöne sevk edecek ehliyetle olmasıyla ilgilidir. İnsanları iyiliğe sevk edecek bu durumlar ise imamin kudret, ilim ve vera¹⁷⁰ sıfatına sahip olması ile

¹⁶⁷ Maverdi'nin siyaset görüşlerinin detayları için bakınız: Antony Black, **a.g.e.** s.133-139.

¹⁶⁸ Detaylı bilgi için bakınız: İmâmu'l-Haremeyn Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî, **el-Giyasi İslam'da Başkanlık Sistemi**, Çev. Abdullah Ünal, İstanbul, Mevsimler Kitap, 2016; Maverdi, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, Çev. Ali Şafak, İstanbul, Bedir Yayınevi 1976, s. 6.

¹⁶⁹ *İhyâ*, C. 1, s. 321.

¹⁷⁰ Vera: Haram ve günah olup olmadığı şüpheli hususlardan özenle kaçınıp helâl ve mubahların bir kısmından feragat etmek, anlamına gelir. Detaylı bilgi için bakınız: Süleyman Uludağ, “Vera” **TDV İslam Ansiklopedisi** (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/vera>, 20.02.2020.

gerçekleşir. “İmamlar Kureyş’tendir.”¹⁷¹ hadisini akabinde zikretmektedir. Bu hadisin sahihliği tartışma konusu olsa da Gazzâlî imamlık için belirttiği bütün şartlarında bu hadisi de baz alarak bunu imamın (halifenin) sahip olması gerektiği bir şart olarak sayar.¹⁷²

Gazzâlî *Fedâihu’l-Bâtiniyye*’de bu özelliklerin on tane olduğunu belirtir. Bunlardan altısı yaratılıştan gelir. Diğerleri de sonradan kazanılır. Doğuştan gelen özellikleri Gazzâlî şöyle sıralar:

1. Ergenlik: Ergenlik çağına gelmemiş çocuk imam olamaz.
2. Akıl: Akli dengesini kaybetmiş bir kimsenin imam olması mümkün değildir.
3. Özgürlük: Köle olan bir kişi imam olamaz.
4. Erkeklik: İmam erkek olmalıdır.
5. İmamlar Kureyş¹⁷³’ten olmalıdır.
6. İşitme görme gibi duyuları sağlam olmalıdır. İnsanların işlerini görme hususunda işitme engelli birinin eksik kalacağını düşündüğü için Gazzâlî imamın duyu organlarının sağlam olması gerektiğini belirtir.¹⁷⁴

Sonradan kazanıma bağlı olan dört sıfat ise şöyle belirtilmektedir:

1. Yiğitlik
2. Yeterlilik
3. İlim
4. Vera¹⁷⁵

Burada belirtmemiz gereken bir diğer durum ise Gazzâlî’nin bu sıralamasını önceki alimlerden aldığıdır. Cüveyni¹⁷⁶ burada öne çıkmaktadır. Cüveyni’nin *el-Giyasi* adlı eserinde bu tarz bir ayrıma gittiğini görmekteyiz.¹⁷⁷ Cüveyni her ne kadar imam seçiminde Kureyş kökünden olmayı saymışsa da bunu tercih etmediğini de

¹⁷¹ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C. 3, 129,183; C. 4, 421 aktaran: Osman Demir *İtikadda Orta yol* dipnot. Detaylı bilgi için bakınız: İsrail Balcı, “İmamlar/Halifeler Kureyş’tendir” İddiasının Kritiği”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2016, S.40, s. 5-31. Ayrıca Bakınız: Ömer Dinçer, **a.g.e.** (2018) s. 81-87.

¹⁷² *Fedâihu’l-Bâtiniyye*, s. 114-115.

¹⁷³ Hz. Muhammed (s.a.v)’in mensup olduğu Arap kabilesi.

¹⁷⁴ *Fedâihu’l-Bâtiniyye*, s. 114.

¹⁷⁵ *Fedâihu’l-Bâtiniyye*, s. 115.

¹⁷⁶ Eş’arî kelâmcısı ve Şâfiî fakihi. Gazzâlî’nin bir dönem hocalığını da yapmıştır. Kendisinden etkilenmiş olduğu kanısındayız. Bakınız: **TDV İslâm Ansiklopedisi**, “Cüveynî”

¹⁷⁷ Detaylı Bilgi için bakınız: Cüveyni, *el-Giyasi*, s. 83-88.

belirtmektedir. Aslında bu ayrımın kökenine indiğimizde İmam Şâfiî'ye nisbet edilen *el-Fıkhu'l-Ekber fî İlmi Usûli'd-Dîn* eserini görebilmekteyiz. İmam Şâfiî bu on şartı şöyle sıralar: “Akıl, bülüğa erme, hürriyet, Müslüman olmak, erkek olmak, içtihad ehli ve müftü olabilecek ilim sahibi olmak, tedbir, cesaret, dinde salih olma, Kureyş kabilesinden olmak.”¹⁷⁸ Bu sıralamanın ardından, bu şartlarda bir kimse bulunduğu ve biat edildiği takdirde imamlığı uygun olur, demektir. Kendisinden sonra gelmiş Şâfiî fakihlerinin bu sıralamayı kullandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Ünlü Şâfiî alimlerinden Cüveyni ve Maverdi de bu sıralamayı eserlerinde zikretmişlerdir.¹⁷⁹ Cüveyni'nin *el-Giyasi*'de bu özellikleri sırlarken Kureyş soyundan gelmeyi hadisin ravilerinin (sözü nakleden kimse) azlığından ve hadisin tevatür derecesine ulaşmamış olmasından dolayı bu özelliği tercih etmediğini söylemektedir.¹⁸⁰

Özelliklerin anlamlarına geldiğimizde ise Gazzâlî'ye göre yiğitlikten kasıt güç sahibi olmaktır. Bu güç gerek maddi gerekse de askeri anlamda bir güçtür. Fitneleri yok etmek ve ortaya çıkmamasını sağlamak için böyle bir güce ihtiyaç vardır. Gazzâlî, devrinde bu gücün Türklerde olduğunu belirttikten sonra bu yiğitlik sıfatını halifenin başka bir kişiye veya gruba havale edilebilir olduğunu anlatmaktadır.¹⁸¹ Unutulmamalıdır ki güç kavramı Gazzâlî'nin zihninde çok önemli bir yer tutmaktadır. Güçten korktuğunu söylemek yanlış olacaktır ancak onun gücü doğru kullanmak gerektiğini öğütlediğini söyleyebiliriz.

“Din ve dünya ikiz kardeşir” den kasıt işte tam da bu noktada zuhur eder. Öyle ki aslında dünya üvey kardeş gibidir.¹⁸² Neden böyle olduğunu da şöyle açıklayabiliriz: Din ve toplumsal işlerin tamamı halifenin sorumluluğundadır. Ancak Abbasi Halifeliği zayıf bir durumdadır. Öyleyse gücü elinde bulunduran insanların refah içinde yaşamasını sağlayacak bir unsura ihtiyaç vardır. Dünyanın mamur olması; dinin de bu vesileyle yeşermesi için gereklidir. Devri düşündüğümüzde Halifeye biat etmiş bir Sultan, Gazzâlî çerçevesinden bakıldığında, din ve dünya ikiz kardeşir, düsturunu

¹⁷⁸ İmam Şafii, *el-Fıkhu'l-Ekber fî İlmi Usûli'd-Dîn* Çev. Hamdi Gündoğar, İstanbul, Beyan Yayınları, 2016, s. 152-153.

¹⁷⁹ Bakınız: Maverdi, *a.g.e.* s. 6; Cüveyni *el-Giyasi*, s. 83-88.

¹⁸⁰ Cüveyni, *el-Giyasi*, s. 85.

¹⁸¹ *Fedâihu'l-Bâtıniyye*, s. 116.

¹⁸² “Üvey kardeş” ismi, Erwin I.J. Rosenthal, *Ortaçağ'da İslâm Siyasal Düşüncesi*, (Çev. Ali Çaksu, İstanbul, İz Yayıncılık, 1996, s.60) kitabından esinlenerek verilmiştir.

oluşturması bakımından önem arz eder.¹⁸³ Laoust'un ifade ettiği gibi: “Bir hükümdarlık, halife otoritesinin üstünlüğünü kabul ederek meşru hale gelebilir.”¹⁸⁴

Sonradan kazanılan bir diğer yetenek ise yeterlilik. Bu yeterlilik kelimesinden Gazzâlî ne anlamaktadır, bunu incelememiz gerekmektedir. Kifâyet (yeterlilik) ona göre zor ve karmaşık işlerde gerçek maslahata (düzgünlük, doğruluk) ulaşabilmektir.¹⁸⁵ İki şey arasında kalınması durumunda orta yolu tutabilmektir. Burada da akıl devreye girer. Sonuçları önceden kestirebilmek gereklidir. Bunun yanında istişare de yeterlilik için gereklidir. Halife istişare yapmalı bir konu da karar vermeye yetkili dahi olsa mutlaka danışacak yetkin bir kimseyle istişare etmelidir.¹⁸⁶ Alimlere danışmak ile ilgili bir vurguyu da Nizâmülmülk yapmaktadır. O önce Kur'an-ı Kerim'de geçen “Ey Muhammed! Bir iş yapacağın zaman işinde onlara danış.”¹⁸⁷ ayetini belirtip şöyle devam etmektedir.: “Hiç kimse de ‘Benim kimse ile müşavereye ihtiyacım yok’ diyemez... Herkesin ve bilhassa da ihtisas sahiplerinin o konuda bildiklerini söyleyerek görüşlerini açıklamaları her alimin zıt da olsa fikrini ortaya koması doğrunun ortaya çıkması için gereklidir.”¹⁸⁸ Gerek Gazzâlî'nin hamisi gerekse de kendisi alimlere danışmayı gereklilik olarak addetmektedir. Bunun olmaması durumu bozulmayı getirir. Dolaylı olarak bu özellik de paylaşılabılır veya devredilebilir bir yetenek gibi durmaktadır.

Üçüncü sıfat ise vera sıfatıdır. Gazzâlî bu yeteneği en üstün en yüce sıfat olarak tanımlar.¹⁸⁹ Bu sıfatın halifenin zatında mutlaka bulunması gereklidir. Bu sıfat devredilemez. Vera kısaca doğru olmak orta yolu tutmak, mubah olan şeylerden kaçınmak demektir. Kısaca ahiret hayatını dünya hayatına öncелеmek anlamındadır.

¹⁸³ İsmail Akbal ve Zehra Küçükakşan Otoriteyi siyasi ve dini olarak iki kısma ayırdıktan sonra: “Ruhların yönetimi halifeye, bedeninin yönetimi sultana aittir”, demektir. Detaylı bilgi için bakınız: İsmail Akbal, Zehra Küçükakşan, “Gazali'nin Siyasi Düşüncesinde Devlet, Devlet Adamı ve Bürokrasi Meselesi”, **I. Türk İslam Siyasi Düşüncesi Kongresi Bildiriler Kitabı**, ed. Mehmet Akıncı, Gökçe Nur Şafak, Aksaray, 2016 s. 203.

¹⁸⁴ Henry Laoust, **a.g.e.** s. 279.

¹⁸⁵ *Fedâihu'l-Bâtıniyye*, s. 117.

¹⁸⁶ *Fedâihu'l-Bâtıniyye*, s. 117.

¹⁸⁷ Kur'an-ı Kerim, Âl-i İmran 159.

¹⁸⁸ Nizamülmülk, **a.g.e.** s. 107.

¹⁸⁹ *Fedâihu'l-Bâtıniyye*, s. 118.

Dördüncü sıfat ise ilim sıfatıdır. İmamet vasfı kazanabilmek için kişinin dini ilimlerde fetva verebilecek bir mertebeye ulaşması gereklidir.¹⁹⁰ Bu sıfat da başkası aracılığıyla yürütülebilen bir sıfattır. Gazzâlî vera sıfatı hariç diğer sıfatların başkaları tarafından yürütülebileceğini şöyle belirtmektedir: “...yiğitlik böyle değildir. Onun yerine getirilmesi mutlaka başkasıyla olur. Doğruya ulaşma, kifayet eğer aklın yaratılıştaki sağlamlığına güveniliyorsa, kifayetin faydaları da başkalarına müracaat ve istişare suretiyle geri vermek üzere alınma yoluyla hasıl olabilir.”¹⁹¹ Bunları aktardıktan sonra ise devam eden Gazzâlî: “İlim sıfatının da yine tahsili, fetva istemek, alimlerin reyini öğrenmeye çalışmakla mümkün olabilir.” demektedir.

Aktarılanlardan anlıyoruz ki aslında Gazzâlî doğuştan gelen sıfatların yanında vera sıfatını da katarak bunların mutlaka halifede bulunması gerektiğini diğer sıfatların ise paylaşılabileceği göstermektedir. Öyle ise karşımıza şöyle bir yapı çıkması muhtemeldir ki bu şemayı: En üstte Halifenin olduğu, yiğitlik vasfını güce (devrinde Türklere) bıraktığı, bir yanında fetva alabileceği bilgi ve deneyimleri yüksek alimlerin olduğu, diğer bir tarafta ise vezir gibi istişare edebileceği bir mercii bulunan yapı şekilde tasarlayabiliriz. Gazzâlî’nin anlatmış olduğu dört tarz siyasetin birincisi (peygamber siyaseti) olmayacağı için aslında diğerlerinin birleştirildiğini görebilmekteyiz. Bu kavramsallaştırmayı Gazzâlî yapmamıştır ancak saymış olduğu özelliklere ve konumlandırmalara bakarak böyle bir yapının oluşturulma fikrini görebilmekteyiz. Bu yapı oluşursa, insanların hem içsel hem dışsal dünyalarına ıslah faaliyetinde bulunulabilir. Bu vesile ile aslında geriye kalan üç tarz siyasetin birleştirildiğinde esas siyasetin ortaya çıkacağını söyleyebilmekteyiz.

2.6. İmamın Gerekliliği, Seçimi, Azledilmesi

İmam, Gazzâlî düşüncesinde çok önemlidir. Neticede imam insanların aralarını düzelten bir konumda bulunur. O insanların farklılıklarını bir potada eritebilme yetisine sahip bir güçtür. Böyle olması hasebiyle gereklidir.

Ayrıca belirtmekte yarar olan bir diğer durum ise imamlık ile sultanlık arası farklılıktır. Öyle ki imamlık her ne kadar teorik olarak sultanlığı da kapsasa da

¹⁹⁰ *Fedâihu'l-Bâtıniyye*, s. 121.

¹⁹¹ *Fedâihu'l-Bâtıniyye*, s. 118.

Gazzâlî'nin yaşamış olduğu o yıllarda imam dini işlerden sorumlu bir halde kalmıştır. Sultan ise askeri gücü elinde bulunduran Selçuklulardadır. Hal böyle iken Gazzâlî bu durumu yok sayıp teoride devam edemezdi. Belki hayalinde imamın başta olduğu ve sultanın da ona tabi olduğu bir yapı mevcutsa da fiiliyatta bunun bir karşılığı bulunmuyordu. Tarihsel seyre baktığımızda bunun hakikati görülebilmektedir. Gazzâlî düşüncesinde mükemmel bir iktidardan çok, daha gerçekçi bir iktidar anlayışı hâkimdir.¹⁹² Örneğin halife eksik olabilir, hata yapabilir. Bazı özelliklere sahip olmayıp bunları farklı gruplara devredebilirdi.

İmam gerekli ise imamın atanma durumu meselesi ortaya çıkar. Bu ciddi bir sorun gibi gözükmemektedir. Mısır'da bulunan Fatîmiler atamanın nass yoluyla olacağını savunuyorlardı ancak Gazzâlî böyle bir düşünceyi reddeder.¹⁹³ Bunun yerine şahsi düşüncesini önerir. Bu düşünce ise güce dayalıdır.

İmamın belirlenmesi hususu Gazzâlî'ye göre 3 şekilde yapılabilir:

1. Peygamber tarafından yapılabilir.
2. Önceki imamın, oğullarından veya Kureyş soyundan birini imam tayin etmesi suretiyle yapılabilir.
3. İnsanların beyat edeceği güçlü bir adama görev vermekle atama yapılabilir.¹⁹⁴

“İmamet güç ile ayakta kalacağına; iktidar da gösteri ve yardımlaşma ile tabi olanların, taraftarların, birleşen, toplananların çokluğu ile takviye edileceğine göre, tercih söz konusu olunca bunlardan daha sağlam tercih yolları var mı?”¹⁹⁵ diye bir soru yöneltmektedir Gazzâlî. Yapı olarak soru gibi gözükse de aslında soru olmayan bu söz Gazzâlî'nin, gücü halk taraflı düşündüğünü söyleyebilmemiz açısından mümkün gözükmemektedir. Ancak bu görüş bizi yanıltmamalıdır çünkü Gazzâlî bunu, teorisini sağlamlaştırmak adına ortaya atar. Onun fikriyatında yatan ise bu atamayı yapabilecek olan, kitleleri peşinden sürükleyecek olan güce sahip bir insandır.

¹⁹² H. Kübra Yücedoğru, Vejdî Bilgin “Onbirinci Yüzyılda Siyasal Gerçeklik ve İslâm Siyaset Düşüncesine Etkisi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.17, S.2, 2008, s. 743.

¹⁹³ Detaylı bilgi için bakınız: *Fedâihu'l-Bâtıniyye*, s. 81-89.

¹⁹⁴ *İtikadda Orta Yol*, s. 193.

¹⁹⁵ *Fedâihu'l-Bâtıniyye*, s. 110.

Ona göre seçim uzun süreceğinden işler aksayacak düzen bozulacaktır bu nedenle seçimin olmaması gerektiğini düşünür.¹⁹⁶ Peki seçim olmayacaksa halkın gücü nasıl sağlanacaktır? Cevap ise şu şekilde verilir:

Bizim tercihimiz şudur: Güçlü, itaat edilen ve kendisi ile yarışılmayacak sözü geçkin, o bir tarafa meyledince kitleler de onun arkasından o yöne yönelecek ve kendisine kendini bilmeyen, başına gelecek felaketi hesap edemeyenin dışında muhalefet edenin bulunmadığı tesirli biri ise bir tek şahsın imama beyat akdinde bulunması bile yeterlidir.¹⁹⁷

İmamı belirleme görevi ise bazen tek bir şahsa değil de birden fazla şahsa da verilebilir.¹⁹⁸ Yine güç odaklı bir düşünce olduğu için güç odakları eğer birden çoksa atama hususu bu kişilere göre şekillenir. Bu kişilerin şahısları önemli değildir. Asıl olan “Beyat edenlerin şahısları değil onların beyatı ve taraftarları ile imamın kazanacağı güçtür.”¹⁹⁹ demektedir Gazzâlî. Bu seçimi yapacak bazı gruplar da olabilir. Bununla ilgili özellikle Cüveynî ve Maverdî bu kişilerin de belli şartları sağlaması gerektiğini düşünür. Cüveynî imamı seçmeye ehil olanları akid ehli²⁰⁰ olarak belirtir. Onun sözleriyle: “Fazilet sahibi, zeki, imamların mertebelerine vakıf, idarecilik, siyaset ve bunlara uygun olanları bilen kişi, imamı seçme vasıflarına sahiptir.”²⁰¹ Maverdî imamı seçecek kişiler ile ilgili olarak üç vasıf sayar. Bunlar: Her yönüyle doğru bilinen adil bir şahıs olmak, halife adayında aranan şartları bilmeye yeter bir ilme sahip olmak ve iki halifenin hangisinin daha faydalı olabileceğini çözebilecek yeterlilikte olmak şeklinde sıralanır.²⁰²

Gazzâlî’ye göre önemli olan bu kişinin kim olduğu değildir bu kişi gücü elinde bulunduran, kitleleri peşinden sürüklemeye meziyetine sahip birisidir. Bahsedilen konuda çeşitli yorumlar yapılabilir. Örneğin o dönem düşünüldüğünde bu gücün Selçuklu Sultanında olduğu görülür. Atamayı yapmaya yetkili kişi o gibi görünebilir. Burada unutulmaması gereken bu atama şeklinin önceki imamın beyanı olmadığı (veliaht bırakmadığı) durumda gerçekleşmesidir. Cüveynî imamı seçenlerin

¹⁹⁶ *Fedâihu’l-Bâtıniyye*, s. 111.

¹⁹⁷ *Fedâihu’l-Bâtıniyye*, s. 111-112.

¹⁹⁸ *İtikadda Orta Yol*, s. 194.

¹⁹⁹ *Fedâihu’l-Bâtıniyye*, s. 112.

²⁰⁰ Ehlü’l-Hal ve’l-Akd: Devlet başkanını seçmek ve gerektiğinde azletmekle yetkili olan heyet anlamında İslâm hukuku terimi. Bakınız: Abdülhamid İsmail el-Ensârî, “Ehlü’l-Hal ve’l-Akd”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ehlul-hal-vel-akd> 09.06.2020.

²⁰¹ Cüveynî, *el-Giyasi*, s. 73.

²⁰² Maverdî, *el-Ahkâmü’s-Sultaniyye*, a.g.e. s. 6.

sayılarıyla ilgili yazarken şöyle söyler: “Doğruya en yakın görüş üstadımız Eş’arî²⁰³’den nakledilen Kadı Ebu Bekr²⁰⁴’in görüşüdür ki, imamet, hal ve akd ehlinde bir kişinin bey’atıyla gerçekleşir.”²⁰⁵ Gazzâlî’nin bu düşüncüyü vurguladığı söylenebilir.

İmamlıktan istenen insanların arzularının çatışmasından zuhur eden farklı görüşlerin ortadan kaldırılmasıdır. Bu ise ancak güç ile sağlanır. Gazzâlî: “Birbiriyle çelişen ifadeler, birbirine zıt ve birbirinden nefret eden duygular bir kişi üzerinde ancak o kişinin gücü ortaya çıkınca birleşir.”²⁰⁶ demektedir. Güç ise itibar sahibi kişilerin çoğunluğunun uygun bulmasıyla gerçekleşir.

Her ne kadar gücün halkta olduğu gözükse de Gazzâlî dini düşüncesinden hareketle şöyle bir yaklaşım sergiler: “Görünüşe göre imamet makamına tayin işini herhangi bir kişiye sanki biz havale etmekteyiz. Gerçekte ise imamete seçilecek ve tayin edileceği Allah’ın seçmesine havale ediyoruz.”²⁰⁷ Bunun nedeni ise bu boyun eğme durumunun Allah’ın gerçekleştirmiş olduğu bir durum olmasıdır. İnsanların kalpleri o kişiye meyletmıştır. Bu durumu Gazzâlî birbirine bağlantılı olarak şöyle açıklar: “Bize göre imamet ancak güçle kuvvetle geçerli olur. Güç, kuvvet de beyat edilmekle sağlanır. Beyat etme işi de ancak Allah Teâlâ’nın üstün gücü ile kalpleri itaat etmeye ve imama dost olmaya meylettirmesi ile oluşur. Buna da beşerin gücü yetmez.”²⁰⁸

Görülüyor ki Gazzâlî, otoriteyi halk eksenli olarak Allah’a dayandırmaktadır. Meşruluk bu yolla sağlanır. Halk iktidarın kaynağıdır ancak onu gerek bağlı olduğu kişi ile ve gerekse de imam nezdinde açığa çıkartır. Meşruluk kaynağı bu sayede Allah’a dayandırılmış olacaktır.

İmam olanın azli konusuna da değinir Gazzâlî. Ancak bilinmelidir ki Gazzâlî azil konusunu düzeni bozacağı gerekçesi ile hoş karşılamamaktadır. Azil konusunda Gazzâlî zalim bir sultan için şöyle söyler: “Zalim sultana gereken, saltanatından

²⁰³ Ebü’l-Hasan, Eş’ariyye mezhebinin kurucusu. ö. 324/935-36.

²⁰⁴ Bâkılânî, Ünlü Eş’arî kelâmcısı ve Mâlikî fâkihi ö. 403/1013.

²⁰⁵ Cüveynî, *el-Gıyâsî*, s. 78.

²⁰⁶ *Fedâihu’l-Bâtıniyye*, s. 112.

²⁰⁷ *Fedâihu’l-Bâtıniyye*, s. 112.

²⁰⁸ *Fedâihu’l-Bâtıniyye*, s. 113.

vazgeçmektir. O ya azledilir veya azli vacibdir.”²⁰⁹ Böyle söylemesinin akabinde şöyle devam eder: “Zalim ve cahil sultana taht ve taç yardım ettikçe, onu saltanattan uzaklaştırması zor oldukça ve onu değiştirmekte güç yetmez bir fitnenin kopması bahis mevzuu oldukça, onu yerinde bırakmak ve ona itaat etmek tıpkı adil emirlere itaat etmek gibi farz oluyor.”²¹⁰ Bu sözleri aktardıktan sonra şu değerlendirmeyi yapabiliriz: Gazzâlî’nin toplum için en fazla endişe duyduğu şey güce bağlı düzensizliktir. Güce bağlı düzensizlikten neyi kastettiğimize değinmemiz lüzum olmaktadır. Güce bağlı düzensizlik; birden fazla güç kaynağının birbiri ile çatışması olarak değerlendirilebilir. Güçlerin birden fazla olma durumunda bir düzensizlik hali ortaya çıkacaktır. Gazzâlî’nin bahsettiği düzensizlik böyle bir durum ortaya koyabilecek potansiyele sahiptir. Bu bahsedilen nedenlerden ötürü Gazzâlî iktidarın azlini hoş karşılamaz. Ayrıca Nizâmülmülk de Siyasetnâme’de bu konuyla ilgili olarak: “Başlarındaki adaletli padişah gider ve muhtelif kılıçlar çekilerek kanlar dökülür. Günahkârlar ve fitneler o kanda yok olup, dünya onlardan temizleninceye kadar pazusu kuvvetli olan istediğini yapar. Bu günahkarlığın uğursuzluğu sebebi ile birçok günahsızlar da helak olur.”²¹¹ demektedir. Görülen odur ki iktidarın olmaması durumu Nizâmülmülk düşüncesinde de karmaşıklığa sebep olacağı gerekçesiyle hoş karşılanmamaktadır.

el-İktisad kitabında Gazzâlî zalim sultan olarak değil de bir önceki bölümde bahsedilen sıfatlara tamamı ile sahip olmayan ancak imamet mevkiini işgal eden biriyle ilgili olarak: “Şayet fitneyi ayağa kaldırmadan ve savaşı kışkırtmadan, tüm imamlık şartlarını haiz olan bir kimseyi onun yerine geçirmek mümkün ise bu kişinin görevden alınması gerektiğini düşünürüz.”²¹² sözlerini söylemektedir. Ancak bir şey daha belirtir Gazzâlî, eğer ki bu değişim bir savaşa sebebiyet verecekse biat gereklidir.²¹³ Savaşın vereceği can ve mal kaybı o imamın vereceği zarardan daha fazladır. Rosenthal bu konuda: “Çünkü arkasında ordu olduğu müddetçe onu görevden uzaklaştırmak çok zor olurdu; tersine düzensizlik ve kargaşa tek sonuç olurdu.”²¹⁴ demektedir. Gücün yıkıcı faaliyeti bu noktada açığa çıkar. İki kötü durumdan daha iyi

²⁰⁹ *İhyâ*, C.2, s. 373.

²¹⁰ *İhyâ*, C.2, s. 373.

²¹¹ Nizâmülmülk, **a.g.e.** s. 25.

²¹² *İtikadda Orta Yol*, s. 194

²¹³ *İtikadda Orta Yol*, s. 194

²¹⁴ I. J. Rosenthal, **a.g.e.** s. 62.

olan kötü seçilmelidir. Bu da imam -bahsedilmiş olan- vasıflara sahip olmasa dahi görevinde kalmalıdır. Ancak eğer ki imam göreve yeni gelmiş, gücü henüz şahsında toplayamamış bir durumda ise işte o noktada müdahale edilebilir, sonucu çıkmaktadır.

Sultanın gerekliliği, sultanın seçimi ve azledilmesinin en temel sebebi halkın yararidir. Sultan gereklidir çünkü halkı kontrol edecek bir güce ihtiyaç vardır. Sultan bir kişi tarafından dahi olsa seçilmelidir çünkü başsız kalmak halkı birbirine düşürecektir. En sonunda sultan eğer gücü elinde bulunduruyorsa görevinde bırakılmalıdır çünkü neticede bir iç savaşa sebebiyet verebilir. Black bu konuyu: “Gazali’nin bütün tezi, temel ahlaki ve hukuki bir ilke olan kamu yararı ilkesi üzerine kuruluydu.”²¹⁵ şeklinde ifade etmektedir.

2.7. Gazzâlî’de Sultanın Yetkileri ve Sorumlulukları

Gazzâlî siyaseti insanların din ve dünya işlerini düzene koyan sanat olarak tanımlamaktadır.²¹⁶ Öyle ki din esas sultan ise onun koruyucusu durumundadır. Burada sultan dünyevi iktidarı anlatmaktadır. Nasıl ki koruyucusu olmayan bir bina yok olmaya mahkumsa temeli olmayan bir bina da yok olmaya mahkumdur. Din temel sultan ise bu temelin koruyucusu konumundadır.²¹⁷

Din ve sultanlık ikiz kardeştir inancından hareketle ikisini de birbiri ile birleştirir Gazzâlî. Aslında burada çok temel bir sebep vardır. Önceki sayfalarda siyasetin dört derecesinden bahsetmiştik. Burada ikinci üçüncü ve dördüncü numaralardaki siyasetlerin birleştirilmesi gayesi güdülmüştür diyebilmekteyiz. Eğer bu birleştirme gerçekleştirilirse halkın hem içsel dünyasında hem dışsal yaşantısına hem de üst tabakanın iç alemine bir göndermede bulunulabilir.

Gazzâlî, sultanlık ve halifelik arasındaki ilişkiyi şöyle aktarmaktadır:

Biz, sıfatlar ve sultanlar hakkında sıfatları ve şartları dini ve dünyevi meziyetlere bakarak gözetiriz...Şevket (ve kuvvet) sahibi kime bîat etmişse, halife odur. Ve her kim ki, kuvvet ve şevketiyle müstakil (bağımsız) olmuşsa, aynı zamanda halifeye de itaât ediyorsa, hutbenin aslında ve sikkede adı varsa, bu kimse hükmü geçerli bir sultandır.²¹⁸

²¹⁵ Antony Black, **a.g.e.** s. 158-159.

²¹⁶ *İhyâ*, C.1. s. 43.

²¹⁷ *İhyâ*, C.1, s. 55.

²¹⁸ *İhyâ*, C.2, s. 374.

Sultan ve halife arasındaki bu ilişki ikisinin de birbirine bağımlılıklarını gösterir. Öyle ki Gazzâlî'nin bu cümlelerini bize her ikisinin de var olması birbirlerine bağıymış izlenimi uyandırmaktadır.

Nasîhatü'l-Mülûk Gazzâlî'nin Selçuklu Sultanına yazmış olduğu bir eser olarak kabul edilmektedir. Kime yazıldığı hususu tartışmalıdır. Genel kanı ise Muhammed Tapar 'a yazıldığı yönündedir.²¹⁹ Öncelikle Gazzâlî'nin başkanı nasıl tanımladığına bir göz atmakta yarar vardır. O önceden bildirilmiş olan sözleri şöyle aktarır: “‘Başkan yeryüzünde Allah’ın gölgesidir.’ Nasıl ki gölge insanı yakıcı güneşten koruyorsa Devlet Başkanı da halkını tehlikelerden koruduğu için Allah’ın gölgesi olarak nitelenmiştir.”²²⁰

Sultanın seçimi meselesine bu kitapta değinilmemektedir. Ancak sultanın yapması gerekenler tavsiye olarak verilmektedir. Bunlardan en başta gelen ve belki de en önemlisi günümüzde empati adı verilen kavramdır. Gazzâlî eserin başlarında şöyle söyler: “Sizinle insanlar arasında uyacağınız şey: Başkan sizden başkası olsaydı, bu başkanın size nasıl muamele yapmasını uygun görüyorsanız, sizin de halka öylece muamele etmenizdir.”²²¹ İnsanlara karşı yapılan muameleyi bu şekilde önemsemiş olmaktadır Gazzâlî. *Kimyâ-yı Sa’âdet*’te bu konuyla ilgili olarak: “Her işte kendini memur, başkasını âmir farz etmelidir. Kendi nefesine revâ görmediği bir şeyi hiçbir Müslümana revâ görmemelidir.”²²² demektedir.

Nasîhatü'l-Mülûk’te çokça örneğe yer vermesi dolayısıyla bizde verdiği örneklerden birini belirtelim:

İbn Abbas (r.a)’ın anlattığına göre: “Hz. Peygamber bazen Beytullah’a gelir ve orada şöyle konuşurdu: “Arapların ileri gelenleri! Halkınıza üç şeyle muamelede bulununuz. 1-Şayet biri size gelir ve “durumuma acıyınız” derse siz ona merhamet ediniz. 2-Hüküm verdiğiniz zaman adil olunuz. 3-Söylediklerinizi bizzat yapınız.”²²³

Halkın başkanı ile halk arasında olması gereken diyalog düzenini böyle belirtmektedir Gazzâlî. Başkanlık ona göre çok büyük bir nimettir. Her ne kadar

²¹⁹ Detaylı bilgi için bakınız: Casim Avcı “Nasîhatü'l-Mülûk” **TDV İslam Ansiklopedisi** (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/nasihatul-muluk--gazzali>, 15.03.2020; Henry Laoust, **a.g.e.** s. 170-171.

²²⁰ *Nasîhatü'l-Mülûk*, s. 79.

²²¹ *Nasîhatü'l-Mülûk*, s. 45; *Kırk Esas*, s. 119

²²² *Kimya-i Saadet*, s. 357.

²²³ *Nasîhatü'l-Mülûk*, s. 46.

mükâfatı fazla olsa da cezası da o derece fazladır. Bu düşüncesini şu hadisi aktararak pekiştirir: “İnsanların Allah’a en sevgili ve O’na en yakın olanı adil yönetici, Allah’a en sevimsiz ve O’na en uzak olanı da zalim yöneticidir.”²²⁴ Peki bu adaleti uygularken ölçü nasıl olmalıdır? Bunun için şu örneği verir Gazzâlî:

Hiz. Peygamber (s.a.v.): “Yöneticileri kıyamet günü getirirler ve Hiz. Allah onlara şöyle der: ‘Siz benim halkımın yerdeki çobanlarıydınız’ Onlardan birine şöyle söyler: “Emrettiğim had’den yukarı niçin vurdun?” (o kişi):”Rabbim! Onlar sana isyan ve muhalefet ettiler.” (Allah): “Kızgınlığının kızgınlığımı geçmesi gerekmez” sonra bir diğetine: “Neden kullarıma emrettiğimden daha aşağı ceza verdin?” (o kişi): “Allah’ım! Onlara merhamet ettim.” (Allah): “Sen nasıl benden fazla merhametli olursun öyle ise artırdığımız ve azalttığınızı alınız. Haydi Cehenneme.” Buyurmuştur.²²⁵

Görünüyor ki adalet bir nizam üzerine oturmaktır Gazzâlî’de. Ne eksik ne de fazla; ölçüyü ne aşmak ne de azaltmak esastır. Esas olan layık olunan neyse müeyyideyi o şekilde uygulamaktır. Çünkü Gazzâlî: “Allah katında adaletle hükmetmekten daha faziletli ve büyük bir şey yoktur.” demektedir. Adaleti bu derece önemsemesinin esas sebebi ise bize göre düzendir. Adaletsiz bir toplumun düzensizliğe yuvarlanacağı gerçeğini daima göz önünde tutmaktadır. Bu durumu eski Hint-İran geleneğine²²⁶ ve İslam filozoflarına dayandırıp adalet dairesine benzer şekilde şöyle aktarır: “Dinin bekâsı başkanla, başkanın bekâsı askerle, askerin bekâsı mali güçledir. Aynı şekilde malî güç ülkenin mamur olmasıyla, ülkenin mamur olması ise adil davranmaktır.”²²⁷

Mali güç konusunda Gazzâlî’nin görüşü çok gerçekçidir. Özellikle nakliyecilik ve tüccarlık için şunları söyler:

Onları bu işe teşvik eden şüphesiz servet edinmektir. Onlar gece gündüz başkalarının mallarını taşımak suretiyle yorulmakta, onların payları da başkalarının yiyeceği malı derlemektedir. O başka yeyici ise ya yol kesici ya zâlim bir sultandır. Fakat Cenâb-ı Hak memleketin nizamını ve kulların maslahatını onların gaflet ve cehaletinde kılmıştır. Eğer insanlar düşünüp, himmetleri yücelseydi, dünyaya karşı zâhid²²⁸ olacaktı. Bunu yaptıkları takdirde de hayat dumura uğradı. Hayat dumura uğradığı takdirde hepsi helâk olacaktı. Zâhid de helâk olacaktı.²²⁹

²²⁴ *Nasihatü’l-Mülûk*, s. 47.

²²⁵ *Nasihatü’l-Mülûk*, s. 50

²²⁶ Halil İnalçık, **Osmanlıda Devlet, Hukuk, Adalet**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2005, s. 11.

²²⁷ *Nasihatü’l-Mülûk*, s. 103.

²²⁸ Kulun Hakk’ın dışındaki her şeyi terk etmesi anlamında bir tasavvuf terimi.

²²⁹ *İhyâ*, C.3, s. 533.

Görünen odur ki Gazzâlî insanların servet düşkünü olmasını tetikleyici bir mekanizma olarak görür. Bunu bir derece hoş karşılar. Ancak adalet mekanizması onlar için de işlediği sürece bir sorun yoktur. Hatta adil olundukça o insanlar daha çok servet kazanacak tetikleyicilerle birlikte devlet de servet kazanacaktır. Dolayısıyla halk refah içinde yaşayacaktır.

Gazzâlî'nin sultan düşüncesinde alimler yine önemli bir yer tutmaktadır. Sultan'ın alimleri yanında bulundurmasını öğütlemektedir. O: “Başkan daima dürüst ve bildiklerini hayatta tatbik eden bilginleri huzurunda eksik etmeyip, onların kurtarıcı öğütlerini almalı, bilgileriyle amil olmayan alimlerden kaçmalıdır.”²³⁰ diye ifade etmektedir. Hükmeden insanların ancak dindar alimler ile selamet bulacağına vurgu yapmaktadır. Çünkü bu alimler devlet başkanına adalet yolunu gösterirler, yolda karşılarına çıkacak tehlikeleri hatırlatırlar.²³¹

Adaletin vafına gelince ise o şöyle bir örnek verir:

Ömer bin Abdülaziz, Muhammed bin Kureyzîye: “Ey Muhammed! Adaletin vafını bana açıkla.” dedi. Muhammed: “Senden küçük olan Müslümanlara baba, büyük olanlara oğul, senin gibi olanlara kardeş ol. Herkesin cezasını suçuna göre ver sakın kızarak bir kamçı vurmayasın ki, yerin cehennem olur.” dedi²³²

Adaletin vafını uygulanması gereken ölçüyü gördüğümüz bu örnekten sonra başkanda olması gereken özelliklere geçmemiz gerekmektedir. Öncelikle bir başkanın sahip olması gereken en önemli özellik adil olmasıdır. Daha sonra Gazzâlî eski filozoflardan örnekle devlet başkanında şu meziyetlerin bulunması gerekir deyip devam eder:

Akıllı, bilgin, zeki, eşyayı kavraması, ferasetli, yiğit, müşavere ve teenni(ihtiyat) ile hareket, güzel ahlâklı olması, bütün halka sevgi beslemesi, halkına hürmet etmesi, gerektiği yerde halkına müdarada bulunması, işlerinde görüş ve tedbirli olması, seleflerin (önceden gelenlerin) hatırlarını çokça okuması, seleflerinden dürüst olanların yolunu takip etmesi, kendisini tanımayan adamlardan gizlice kendisini soruşturması, asrında yaşayan ve ilmiyle âmil olan bilginlerden öğüt istemesi.²³³

Bu özellikler sultanın sahip olması gereken özelliklerden bazılarıdır diyebiliriz. Bunlara bir başkasını ekleyebiliriz. O da: Kendisine işi düşen birinin kapısında beklemesine razı olmamalıdır. İş i hemen halletmek için çaba sarf etmesidir

²³⁰ *Nasihatü'l-Mülûk*, s. 54.

²³¹ *Kimya-i Saâdet*, s. 361.

²³² *Kimya-i Saâdet*, s. 362.

²³³ *Nasihatü'l-Mülûk*, s. 124.

diyebiliriz.²³⁴ Gazzâlî'ye göre en iyi başkan, karakter sahibi kimselerin yönetiminden dolayı rahat ettiği, diğerlerinin ise korku içinde yaşadıkları ortamı yöneten kimsedir.²³⁵ Kötü başkan ise bunun tam tersine karaktersizlerin huzur içinde yaşadığı iyilerin ise korktuğu bir ortamı yöneten kişidir.

Ek olarak başkanların uygulaması gereken bazı şeyler vardır bunları şöyle sıralar Gazzâlî:

1. Fıtratlarında kötülük bulunan kimseleri yurdundan uzaklaştırmak
2. Akıllı, sanatkâr ve yetenekli kimseleri kendine yakın tutup memleketi imar etmek
3. Kalbinde dünya arzusu bulunmamış yaşlı kimsenin sözünü önemsemek
4. Kötü sözü ve işleri olan insanları memleketten çıkartıp onların sözlerinden kurtulmaktır.²³⁶

Yapılması gereken bu şeyler dikkatli incelendiğinde bir şekilde iktidarı güçlendirici niteliği söz konusudur. İktidar güçlenirse devlet mamur olacaktır. Düzen sağlanacaktır gibi de düşünülebilir. Bununla ilgili Gazzâlî'nin Sultan Sencer'in huzurunda şöyle söylediği rivayet edilir: "Devletin kendisiyle ayakta durduğu emir, eğer devletin ebedî ve bereketli olmasını dilersen, devletin istikrarsız ve kudretsiz olmasından sakın!"²³⁷

Gazzâlî'nin düzeni ne kadar önemseydiğine yazdığımız neredeyse tüm alt başlıklarda değindik. Bununla beraber adalet bu düzeni sağlayacak yegâne unsur gibi görünmektedir. Adalet aynı şekilde devletin mamur olmasını da -adalet dairesine referansla- sağlayıcı bir rol üstlenmektedir. Bu durumda şöyle bir çıkarım yapmak mümkündür: İktidar kudretli olursa, gücü etkin bir şekilde kullanırsa, adalet de sağlanırsa devlet mamur olur devletin mamur olduğu durumda da düzen ortaya çıkar, düzen ise bu sistemin çarklarının devamlılığını sağlar.

²³⁴ *Kimya-i Saâdet*, s. 357.

²³⁵ *Nasihatü'l-Mülûk*, s. 148.

²³⁶ *Nasihatü'l-Mülûk*, s. 91.

²³⁷ Şeyh Muhammed el-Yakûbî, **Gazzâlî'nin Mektupları**, Çev: Merve Kelebek, İstanbul, İnkılap yayınları, 2017, s. 22.

Gazzâlî bu eserinde (*Nasîhatü'l-Mülûk*) sultanın yardımcısından (vezir) ve katiplerden de söz etmektedir. Vezir bilgi ve yaşı itibariyle olgun olmalıdır çünkü zaman ona tecrübe kazandırmıştır.²³⁸ O veziri idarenin süsü gibi görmektedir. Süs ise pisliklerden arınmış bir şekilde olmalıdır. Sultanın yardımcıları ile olan ilişkisi hakkında Gazzâlî şunları dile getirir:

Başkan yardımcısına üç şeyle muamelede bulunmalıdır:

- 1- Onda kötü bir şey belince, bir sürçme bulunca ceza vermede acele etmemelidir.
- 2- Zengin olduğu ve ülkedeki hizmeti geniş bir alana yayıldığı zaman başkan onun hizmetine ve servetine göz dikmemelidir.
- 3- İhtiyacını bildirdiğinde onu gidermelidir.

Başkan yardımcısı üç şeyden alı koymamalıdır:

- 1- İsteddiği an kendisini görmek ve görüşmekten.
- 2- Bozguncu kimselerin yardımcısı hakkında söylediklerine kulak vermemekten.
- 3- Dürüst yardımcısından sırlarını gizlememek. Vezir, başkanın sırlarının muhafızı, iç işlerinin tedbircisi, şehirlerin ve hazinelerin imaretçisi, memleketin süsü ve asayişin koruyucusudur.²³⁹

Bu aktarılan kısımda hem sultan ile vezir arasında olması gereken ilişki hem de vezirin görevlerinden bazıları görülebilmektedir. Öyle ki bu görevler gerçekten önem bakımından büyük görevler olduğundan vezirin konumu da o derece güçlü bir yerdedir.

Katiplere de kalem den ötürü büyük bir önem atfetmektedir. Kalem, sözü ölümsüzleştirir. Gazzâlî kalemin önemini belirtmek için Büyük İskender'den bir atfı şöyle dile getirir:

İskender: “Dünya iki şeyin üstündedir: Kılıç ve kâlem. Kılıç kâlemin altındadır. Kâlem öğretmenlerin sermayesidir. Uzak ve yakında bulunan bütün insanların görüşü, onunla bilinir. İnsanın zamanı dardır. Kitaplara bakmazsa olgun bir akla sahip olamaz. Çünkü insan ömrü bellidir. Yine şurası da bir gerçektir; insan kalbinde her şeyi muhafaza edemez. Kılıç ve kalem bütün eşyada hakimdir. Şayet kılıç ve kalem olmasaydı dünya ayakta kalmazdı.”²⁴⁰

Kur'an-ı Kerim'den ayetlerle bu düşüncesini pekiştirir ve ardından bu örnekleri verir. Burada kalemin en büyük gücü aslında Gazzâlî'nin eserinde biraz geride bahsetmiş olduğu bir sözcükte saklıdır: diplomasi. Savaştan mümkün mertebe bu

²³⁸ *Nasîhatü'l-Mülûk*, s. 168.

²³⁹ *Nasîhatü'l-Mülûk*, s. 164.

²⁴⁰ *Nasîhatü'l-Mülûk*, s. 172.

diplomasi yoluyla kaçınmak gerektiğini vurgular Gazzâlî, çünkü: “Diriyi öldürmek mümkündür. Fakat öldürüleni diriltmek kabil değildir.”²⁴¹ demektir. Ona göre devletin askeri gücünü kullanma vakti diplomatik yazışmalar bir sonuç vermediğinde olabilir. Savaş siyaseti adına harp meydanında en iyi çarpışanı diğerlerinin yanında ödüllendirmek gerekir diyen Gazzâlî şöyle devam eder: “Askeri mühimmatı depolamalı, silahları kahramanlara vermelidir. Onlara en güzel şekilde hitap etmeli, sertlikten kaçınmalı, iltifatlı cevaplar vermelidir. Çünkü, geçmişte birçok vezirleri, askerler öldürmüşlerdir.”²⁴² Öyle gözüküyor ki Gazzâlî’nin tek korkusu kaos ve düzensizlik değildir.

2.8. İktidar Sahibinden Uzak Durmak Hakkında

Gazzâlî eserlerinin çoğundan iktidar sahiplerinden uzak durmaya değinmektedir. Öyle ki iktidara yakın olmak ona göre kötü bir şeydir. Bunun belli başlı birtakım nedenleri vardır. Örneğin bir tanesi, iktidara yanaşan alim kişinin yozlaşması tehlikesidir. Bu örneklerle de değinerek Gazzâlî’nin sultanlar hakkındaki düşüncesinin daha net anlamaya gayret edelim.

Gazzâlî sultanlardan uzak durmanın ana nedeni olarak aldıkları malların haramlığı hususuna vurgu yapar. Onların aldığı mallardan yalnızca üç sınıf helaldir der ve bu malların gerisinde kalan tüm alınanlar haramdır diye belirtir. Helal olan mallar:

1. Kafirlerden alınan ganimet malları
2. Zimmilerden şeriata uygun toplanan cizye
3. Varisi olmayıp da vefat eden birinin mallarının alınması²⁴³

Sayılan bu mallar haricindeki mallar haram olduğu için maaşlar da şüpheli duruma düşerler. Hal böyle iken sultanlardan uzak durmak önemli bir yer teşkil eder. Bu mallar haram olduğu için onlardan alınan hediyeler de haram olacaktır. Onlardan mal almak zaten kötüdür ayrıca mal almak ile ilgili Gazzâlî: “Onlardan mal almak, onlarla haşır ü neşr olmaya, onların isteklerini gözetmeye, hizmetlerine koşmaya,

²⁴¹ *Nasihatü'l-Mülük*, s. 170.

²⁴² *Nasihatü'l-Mülük*, s. 170.

²⁴³ *Kimya-i Saâdet*, s. 262.

zilletlerini kabullenmeye, kendilerini övmeye, kapılarına sık sık gidip gelmeye yol açıp kendilerine muhtaç etmektedir.”²⁴⁴ demektir. Bununla birlikte madalyonun bir diğer yüzü de eğer mal helalse kamu yararı gözetilerek belli başlı kişilere bu maldan verilebilir. Bunu da: “Ne zaman ki, sultan bir alimi veya herhangi bir kahramanı hediye ile taltif ederse, onun bu yaptığında insanları teşvik ve o hediyeye mazhar olan kimsenin yaptıklarına tergib (şevklendirme) ve kendilerinin ona benzetmeye çalışmaya sevk etme vardır.”²⁴⁵ şeklinde ifade etmektedir Gazzâlî. Aslında burada Gazzâlî açısından niyetin ve helalliğin önemi daha iyi kavranmaktadır. Öyle ki aynı yerden gelen mal, bir şekilde insanları kötülüğe düşürürken başka bir şekilde de iyiliğe sevk edici bir görev üstlenmektedir.

Zalim sultanla olan ilişkilere Gazzâlî büyük önem vermektedir. İlişkiler şeklinde yazdık ancak ilişkisizlik şeklinde ifade etmek çok daha doğru bir tabir olacaktır. Çünkü Gazzâlî zalim sultanlarla olabilecek ilişkileri çeşitli şartlara bağlar. Bununla ilgili olarak alimlerin zalim sultanlar olan ilişkilerinin üç durumda olduğunu belirtir. Bu durumlar şunlardır:

1. En şerli durum onların huzuruna gitmektir.
2. Onların senin yanına gelmesidir. Bu ilk dereceden biraz daha hafiftir.
3. Onlardan uzak durman ne senin ne de onların sen görmesidir. En hayırlı derece budur.²⁴⁶

Burada sultanın huzuruna giden alimleri dünya alimi olarak gördüğü söylenebilir. Hatta bu alimlerin durumları ile ilgili çok fazla örnek verir. Bunlardan bazıları şöyledir: “Muhammed bin Seleme (r.a.) buyurdu: ‘Pisliğin üzerine konan karasinek, şu adamların kapısında bekleyen kurra²⁴⁷lardan daha güzel ve daha hayırlıdır.”²⁴⁸ Bununla birlikte bir başka örnek: “İbni Mes’ud buyurdur: ‘Kişi beraberinde dini olduğu halde sultanın huzuruna giriyor. Çıkarken dinsiz çıkıyor. Çünkü kişi Allah’ı kızdırmak suretiyle ancak sultanı razı ediyor.”²⁴⁹ Görünen o ki

²⁴⁴ *İhyâ*, C.2, s. 371.

²⁴⁵ *İhyâ*, C.2, s. 373.

²⁴⁶ *İhyâ*, C.2, s. 376.

²⁴⁷ Çok Kur’an okuyan anlamına gelen ve farklı bağlamlarda kullanılan bir terim.

²⁴⁸ *İhyâ*, C.2, s. 378.

²⁴⁹ *İhyâ*, C.2, s. 378.

Gazzâlî alimlerin sultanın huzuruna girmesini istememesinin en büyük sebebi onların sultanlardan aldıkları mala mülke kanarak onların her yaptıklarını tasdik etmeleridir. Böyle olduğunda aslında alimler yanlış olana da doğru diyecekler netice de bu durum halkın da zarar görmesine yol açacaktır.

Zalim sultanların huzuruna gitmek Gazzâlî'ye göre ancak iki şekilde olabilir. İki şekli kendisi şöyle ifade eder:

1. Onlar tarafından ikram edici değil, kişiyi ilzam edici bir emir verdiğinde ve kişi gitmezse kendisine eziyet vereceklerine veya raiyenin onlar hakkındaki itaati bozulacağına ve böylece siyaset emrinin allak bullak olacağına kani ise, o zaman icabet etmek kendisine farz oluyor. Onlara itaat etmek bakımından davete icabet etmez; belki düzen bozulmasın, halkın maslahatı karışık olmasın, diye icabet etmelidir.
2. Başka bir Müslümandan zulmü kaldırıp gidermek, yani emr-i bilmaruf yapmak veya şikâyet yoluyla nefsinden zulmü kaldırmak için girmektedir. Böyle bir girişe ruhsat verilmiştir. Ancak yalan söylememek ve zalimleri övmemek, kabul olacağını ümid ettiği va'z u nasihati bırakmamak şartıyla girer. İşte zalim sultanların huzuruna girişin hükmü budur.²⁵⁰

Alimin sultanların huzuruna gitmesini iki şarta bağlayan Gazzâlî'nin bu şartları incelendiğinde bu durumda dahi siyasetin işleyişinin bozulacağından duyulan korku görülür. Her ne kadar zalim sultanın huzuruna gitmemeyi öğütlesse dahi siyaset işleyişinin bozulması tehdidine karşılık gitmeyi salık vermektedir.

Alimin sultana üç çeşit nasihat yapmasının da farz olduğunu belirtir Gazzâlî bunlar:

1. Sultanın haram olduğunu bilmediği bir şeyi ona anlatlıdır.
2. Haram olduğunu bildiği halde yapıyorsa ona nasihat etmelidir.
3. Müslümanların yararına olup da sultanın bilmediği şeyleri ona bildirmelidir.²⁵¹

Gazzâlî alimlerin sultanlarla karşılaşınca Tavus²⁵² gibi olmalarını bildirmektedir. Çünkü ona yöneltilen, selef alimleri de sultanların huzuruna giderdi, sözüne o, selef alimlerinden girmeyi öğren de öyle gir, demektedir. *İhyâ*'da Hişam ve

²⁵⁰ *İhyâ*, C.2, s.385.

²⁵¹ *Kimya-i Saâdet*, s. 265.

²⁵² Tāvûs b. Keysân (653-725), Muhaddis ve fakih tâbiî. Sahâbelerden yetmiş kişiyi gördüğü rivayet edilmektedir.

Tavus arasında geçen olayı anlatmak onun ne düşündüğünü anlamak açısından gereklidir.

Abdûlmelik oğlu Hişam, hacı olarak Mekke'ye geldi. Mekke'ye geldiği zaman şu emri verdi:

- Ahsâb-ı kiramdan bana bir kişi getiriniz!

Cevap olarak:

- Ahsab tamamen öldü gittiler, dendi

Hişam:

- O halde tâbîinden birini getirin.

Gidip Yemenli Tâvus bin Kiysan'ı (r.a.)²⁵³ getirdiler. Tâvus, Hişam'ın huzuruna girdiği zaman, tam onun oturduğu minderin yanından ayakkabılarını çıkardı ve kendisine “Emîrûlmü'minîn” diye hitap ederek selam vermedi. “Yâ Hişam! Selâm sana!” dedi. Kendisine tâzim ifade eden künyeyi de atıp kullanmadı. Tam karşısına oturdu ve “Nasılsın, ey Hişam” dedi. Bu manzara karşısında Hişam, pür hiddet ve şiddetlendi. Hatta Tâvus'u öldürmek istedi. Fakat çevresi kendisine Allah ve Resûlünün haremde bulunduğunu hatırlattılar:

- Burada insan öldürmek mümkün değildir, dediler.

Bunu üzerine Hişam:

- Ya Tâvus! Seni böyle yapmaya zorlayan nedir? diye sordu.

Tâvus:

- Ne yaptım ki?..

Bu istifham (soru) karşısında kalan Hişam, daha da hiddetlenerek bağırdı:

- Daha ne yapacaksın. Ayakkabılarını tam oturduğum minderin yanına çıkardın. Elimi öpmedin. Bana “Emîrûlmü'minîn” diye selam vermedin. Bana “Ya Ebâ Süleyman”,

²⁵³ İlginçtir ki, cenaze namazını Kâbe'de Halife Hişam b. Abdûlmelik kıldırıştır. Detaylı bilgi için bakınız: Abdullah Kahraman, “Tâvûs b. Keysân” **TDV İslam Ansiklopedisi** (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/tavus-b-keysan>, 20.03.2020.

diye künye takmadın. İznim olmadan gelip karşıma oturdun. “Ya Hişam, nasılsın?” dedin.

Bunun üzerine Tâvus söz aldı:

- Minderin yanında ayakkabılarımı çıkarmanın bir suç olduğunu sanmıyorum. Çünkü ben her gün beş defa izzet ve celâl sahibi olan Allah’ın huzurunda ayakkabılarımı çıkartıyorum. Ben “Emîrûlmü’minîn” Ali bin Ebî Talib’in (r.a.) şöyle dediğini işittim: “Herhangi bir Müslümana başkasının elini öpmek helal değildir...”. Senin “Bana Emîrûlmü’minîn diye hitap ederek selam vermedin” sözüne gelince... Bilmiş ol ki, bütün Müslümanlar senin emîr olmana razı değildirler. Bunun için ben yalan söylemekten hoşlanmam. Bunun için öyle demekten çekindim. Senin bana “Ebu Süleyman künyesini takmadın” deyişine gelince... Bil ki, Cenâb-ı Hak peygamberlerinin ve veli kullarının özel isimlerini zikrederek “Yâ Dâvud! Yâ Yâhya! Yâ İsâ!” demiştir. Düşmanını da künyesini zikretmek suretiyle “Ebi Leheb’in iki eli birden kurudu” demiştir. Senin “Benim karşımda iznim olmaksızın oturdun” sözüne gelinde, bil ki ben emîrelmü’minîn Ali’den (r.a.) şöyle dediğini dinledim: “Eğer sen cehennem ehlinde kimseye bakmak istiyorsan, kendisi oturmuş, etrafında ayakta duran kimseler bulunan bir kimseye bak!”.

Bunun üzerine Hişam rikkate (nazıklık) gelerek:

-Yâ Tavus! Bana va’z u nasihatte bulun, dedi

Tavus:

- Emîril-mü’minîn Hazret-i Ali’den (r.a.) şöyle dediğini dinledim; “Muhakkak cehennemde dağlar gibi yılanlar, katır gibi akrepler vardır. Bunlar raiyesinde (sürüsünde) adâleti gözetmeyen emirleri ısırlırlar.”

Bunu dinleyen Hişam, kalkıp Tavus’dan ayrıldı.²⁵⁴

Bu uzun alıntıyı alimlerin sultan huzurunda nasıl bir konumda bulunacağını görmek için anlattık. Gazzâlî bu şekilde olabilecek alime değil bunları yapmayıp sultanın her söylediğini onaylayacak alime karşı tavrı almaktadır. Sultanın huzuruna

²⁵⁴ *İhyâ*, C.2, s. 388-389.

ahiret alimleri kendi menfaatleri için girmezler. Ancak dünya alimleri dünyalık kazanmak uğruna sultanların yanına giderler. Bu Gazzâlî için çok önemli bir ayrımdır.

Gazzâlî'nin bir tavsiyesi ile bu bölümü sonlandırabiliriz. Gazzâlî sultanlara yakınlık hususunda şunları yazmaktadır:

Eğer sultan seni huzuruna yaklaştırırsa, kılıcın keskinliğinden sakındığın gibi hazerli ol! Eğer sana sühulet (incelik) gösterirse, hiçbir zaman aleyhine dönmeyeceğinden emin olma! Çocuğa rikkat gösterdiğin gibi, sultana o şekilde rikkat göster. Yani onun mizacına göre onunla konuştuğun takdirde konuş. Günah olmadıkça mizacının istediğini ona söyle. Sakın onun sana gösterdiği iyilik seni aldatıp kendisinin ve aile efradının, çocuğunun ve askerlerinin arasına seni sokmasın. Her ne kadar bu araya girmeye lâıyk bir kimse isen de yine girme. Zira hükümdar ile aile efradının arasına girenin düşüşü bir daha kalkmamak üzere olan bir düşüştür. Öyle bir kayıştır ki, insan kendini bir daha toparlayamaz.²⁵⁵

Gazzâlî burada acaba kendi yaşanmışlığını mı anlatıyor diye bir yorum getirilir mi getirilmez mi tartışılabilir. Ancak bu bölümde önemli olan Gazzâlî'nin insandan başlayıp bir siyaset düşüncesi kurma çabasıdır. Burada insan merkezi rolde bulunmasına rağmen insanın kendi iç dünyasındaki sorunları çözmüş bir insan kastedilir. Öyle ki insan önce düzelmeye kendinden başlar; böyle olursa ancak insan önce kendini sonra ailesini en sonda ise toplumu düzeltebilir. Buna karşılık bozulma ise bozulma zinciri dediğimiz kavramla olur. Önce alim bozulur daha sonra sırasıyla sultan ve en sonunda ise halk bozulur.

²⁵⁵ *İhyâ*, C.2, s. 508.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GAZZÂLÎ'NİN TOPLUM DÜŞÜNCESİ

Bu bölümde Gazzâlî'nin kendi eserlerinden hareketle toplum ile ilgili olarak neler düşündüğü belirtilmeye çalışılacaktır. Kendi eserlerinin yanı sıra çeşitli eserlere de atıflar yapılarak bütünlük oluşturulacaktır.

3.1. Nasıl Bir Toplum?

Gazzâlî insan bedeninin azaları ile toplumu birbirine benzetir. *İhyâ*'da çeşitli örnekler ve teşbihler ile bunu açıklar. Daha önceki sayfalarda bu örneklerle değinmiştik ancak toplum düşüncesini anlamak açısından tekrar edilmesi konuyu pekiştirmek anlamında gerekli olabilir.

İnsanın azaları ve kuvvetleri ona göre bir şehrin sanatçı ve işçileridir. Bunun yanında insanın düşüncesi ve akli kuvvetleri ise akıllı bir vezire karşılık gelmektedir. Şehvetin karşılığı ise kötü niyetli bir köledir. İnsanın öfkesi karşı tarafta polisi temsil etmektedir.²⁵⁶ Bu aktarılan bilgilerle beraber yapının düzenli işlemesi çok önemlidir. İnsan kendi iç dünyasında isteklerini gemleyip şehvetini kırması bu düzeni sağlamak adına ilk adımlarıdır. Diğer taraftan ise şehvetin yerinde olan köle vezir ve diğer unsurlar tarafından kontrol altına alınır ve işler düzenli olursa adalet doğru bir şekilde yürür.²⁵⁷

Gazzâlî insanoğlunun bedeni ile toplumu daha detaylı olarak şöyle ifade eder:

İnsanoğlunun bedeni muazzam bir şehre benzer. Onun azaları, parmakları. O şehrin sanat erbabıdır şehvet, maliye müdürü, gazab subaşıdır (emniyet müdürü). Şehrin padişahı kalb, veziri akıldır. Memleketin tamir ve muhafazası için padişahın reayaya ihtiyacı olduğu gibi, gönül padişahının da bunlara ihtiyacı vardır. Ancak bunlarla beden memleketi mamur ve ordusu muzaffer olur.²⁵⁸

Açıkça görünmektedir ki Gazzâlî'ye göre bir memleketin müreffeh olması oranın düzenli bir şekilde işlemesine bağlıdır. Düzeni düzensizliğe tercih etmesinin baş sebebinin bu olduğu görünmektedir. Çünkü bu örnekten sonra Gazzâlî -yukarıda şehvetin gemlenmesi gerektiğini belirttiğimiz şekilde- tam tersi bir durumun

²⁵⁶ *İhyâ*, C.3, s. 15.

²⁵⁷ *İhyâ*, C.3, s. 15.

²⁵⁸ *Kimya-i Saâdet*, s. 25.

olmasında ise: “Akıl ve ruh mağlup olur; şehvet ve gazab galip olursa, memleket harap olur; şehir viran olur, reaya ağlar ve padişah da bedbaht ve perişan olur.”²⁵⁹ demektedir.

Gazzâlî’nin devleti bir bedene benzettiği görünmektedir. Nasıl ki iç dünyasında yöneten ve yönetilen ayrımı varsa toplumda da bu ayrım olmalıdır. Kalp (akıl) yöneten grupta yer alıyorsa azalar da yönetilen grupta yer almaktadır.²⁶⁰ Fatihatu’l-Ulûm’da: “İnsan vücudunda kalbin yeri idarecinin durumuna benzer, diğer organlar da bu idarecinin tebaasıdır.” demektedir.²⁶¹ İkinci bölümde bahsettiğimiz gibi içsel kuvvetlerin toplumda belirli yapılara karşılık geldiği de görülmektedir.

Öyle ki Gazzâlî insanın şehvet ve öfkesini yenmesini adalet için bir ön kabul saymaktadır. Kendi ifadeleriyle şöyle söyler: “Kul şehvet ve gazabını, akıl ve dine hizmetçi etmelidir. Eğer aklını şehvet ve öfkesine esir edip de onları dediğini yaparsa adaletten ayrılmış ve kendi nefesine zulmetmiş olur.”²⁶² Anlatılanlardan toplumun intizamlı bir şekilde olması gerektiği bu sayede müreffeh bir toplum olunabileceği çıkartılabilir. Adaletten bu kadar bahsettikten sonra Gazzâlî’de adalet nedir, bir diğer alt başlıkta tartışılmıştır.

3.2. Gazzâlî’de Adalet

Adalet Gazzâlî’ye göre bir kişinin müstahak olduğu hakkını, eksik ve fazla olmamak şartıyla, tam almasıdır.²⁶³ *İhyâ*’daki bir başka adalet tanımı ise adalet, her hak sahibine hakkını, olduğu gibi vermektir.²⁶⁴ Bir başka eserde adalet her şeyi yerli yerine koymak ve yerli yerinde yapmak diye de tanımlanmaktadır.²⁶⁵ Bunlar ile birlikte Gazzâlî’nin adaleti *Esmâü-l-Hüsna Şerhi*’nde eşyanın uygun olan yerlere koyulması şeklinde tanımladığı da göze çarpmaktadır.²⁶⁶ Bu eserinde Gazzâlî’nin bir

²⁵⁹ *Kimya-i Saâdet*, s. 26.

²⁶⁰ İsmail Akbal, Zehra Küçükaslan, a.g.m., s. 196.

²⁶¹ *Fâtihatü’l-Ulûm*, a.g.e. s. 93.

²⁶² Gazzâlî, *Esmâü-l-Hüsna Şerhi*, Çev. M. Feriştat, y.y. Feriştat Yayınları. 2005, s. 114-115

²⁶³ *İhyâ*, C. 3, s. 425.

²⁶⁴ *İhyâ*, C. 3, s. 841.

²⁶⁵ *Kırk Esas*, s. 135.

²⁶⁶ Sabri Orman, *Gazali, Adalet ve Sosyal adalet*, İstanbul, İktisat Yayınları, 2018, s. 18.

örneği adaleti anlatmada kullandığı görülür. Bu örneği kendi ifadeleriyle dinlemek daha doğru olacaktır:

Çokları zanneder ki, zülüm başkalarına eziyet etmekten, adaletse başkasına yardım etmek ve onlara iyi davranmaktan ibarettir... Oysa durum hiç öyle sanıldığı gibi değildir. Çünkü bir melik (idareci), silah, para, kitaptan meydana gelen mallarını taksim ederken, bütün paraları zenginlere, kitapları askerlere, silahları da alimlere verse, belki böyle yapmakla faydalı bir iş yapmış olur, Lâkin verdiği şeyler yerini bulmadığı için, yani taksimatı icap ettiği şekilde yerli yerine yapmadığı için adaletten ayrılmış olur.

Bunun tersi, hastalara acı ilaçları vermekle iyileştirir, canileri de bir ceza vermek suretiyle öldürürse onlara belki eziyet etmiş olur. Fakat adaleti de yerine getirmiş olur. Çünkü yaptığı işler haksız değil, bilâkis Hakkın ve adaletin gerektirdiği işlerdir.²⁶⁷

Görünen odur ki Gazzâlî’de adalet, her şeyin yerli yerinde olması durumudur. Gerek insan vücudu gerekse devlet bu yapı sayesinde işlerlik kazanır ve düzen ortaya çıkar (zıddı da düşünülebilir). Buradan hareketle adaletin düzen için bir zorunluluk olduğu yorumu yapılabilir. Düzen ise işlerin devamlılığını sağlayacak bu şekilde müreffeh bir toplum oluşabilecektir. *Mîzanü’l Amel*’de Gazzâlî bu konuyla ilgili olarak şöyle söylemektedir: “İdarecinin halkla öyle bir faziletler tertibi kurması gerekir ki idare mekanizması rahat rahat adaleti hüküm sürdürsün.”²⁶⁸

Din ile devletin ikiz kardeşliği meselesi burada da açığa çıkmaktadır. Öyle ki Gazzâlî’ye göre koruyucusu olmayan bir malın yağmaya uğrayacağı aşikardır. Halkın idare edilmesi de değinildiği üzere üstün bir otoritenin varlığı ile mümkün olur. Devlet başkanı da hüküm verebilmek için hukuk alimlerine muhtaçtır. Onların göstereceği yolda ilerlemeli onların vereceği kanunları uygulamalıdır ki düzen sağlanmış olsun.²⁶⁹ Yani hukuk idareye yol gösterici bir kılavuzdur, idare (üstün güç) ise bu kılavuza bakarak hareket eden bir yapıdır.

Adaletin oluşum aşaması da bir diğer konudur. Gazzâlî’ye göre adaletin yeri kalptir. İdarecinin adalet güneşi önce onun kalbinden fişkirir ailesine uzanır onları aydınlatır. Daha sonra bu parıltı tüm yurda yayılır ve bütün dünyayı kuşatır. Yurtta bulunan bu parıltıdan sonra bütün halk huzur duyar.²⁷⁰ Öyle ki bu düşünceye göre insanın düzelmeye önce kendinden başlaması gerektiği anlayışı ortaya çıkmaktadır.

²⁶⁷ *Esmâü-l Hüsnâ Şerhi*, s. 115

²⁶⁸ *Mîzanü’l Amel*, s. 149.

²⁶⁹ *İhyâ*, C.1, s. 55.

²⁷⁰ *Nasihatü’l Mülûk*, s. 61.

Gazzâlî'nin ifadeleriyle: “Kendi nefesine hâkim olmayan bir kimse başkalarının nefsini nasıl ıslah edip onlara yararlı olabilir?”²⁷¹

Gazzâlî üç tür güçten bahsetmektedir. Bu güçler sırasıyla; düşünme, şehvet ve öfke şeklindedir. Düşünme gücü diğer iki gücü kontrol altına alırsa düzene kavuşabilir. Öyle ki kastedilen şey diğer güçlerin silinmesi demek değildir. Çünkü insanda bulunan bu güçler onun devamlılığını sağlar. Öyle ki bunu şöyle bir örnekle açıklar Gazzâlî: Akıl, tazısı ile ava çıkan süvari gibidir. Şehvet onun atıdır. Öfke onun tazısıdır. Süvari eğer zeki bir adamsa atı iyi koşuyorsa tazısı da iyi eğitilmiş ise süvari avda başarılı olabilir. Eğer ki süvari düşüncesiz ise diğerleri de başına buyruk hareket edecek avcuyu dinlemeyeceklerdir.²⁷² Hal böyle olunca da av başarısız olacaktır. Bunlara değinmemizin sebebi ise Gazzâlî'nin insan yapısını bir şehre benzetmesinden dolayıdır. İnsan yapısı düzenli olursa bir nevi her şey yerli yerinde olacağından adaletli de olacaktır. Dolayısıyla insan önce kendisi adaletli olacak sonra etrafındakilere bu ışık (önceki sayfaya referansla) yayılacak ve herkesi kapsayacaktır.

Aktarılan bu bilgiler ışığında akla şu soru gelebilir: Gazzâlî toplumu önceliyor mu? Bu soruya bir diğer alt başlıkta yanıt aranmıştır.

3.3. Sosyalin Önceliği²⁷³

Gazzâlî insan eylemlerini sonuçları itibarıyla ikiye ayırmaktadır. Bunlardan ilki kişinin şahsıyla alakalı iken, ikincisi insanın şahsının dışına taşan sonuçlar olarak görünür. Sabri Orman bunlardan ilkinin lâzım ikincisini de muteaddî olarak belirler ve birinin geçişsiz diğerinin ise geçişli fiiller olduğunu söylemektedir.²⁷⁴ Gazzâlî *İhyâ*'da “Faydası başkasına dokunan ibadetler, sadece faydayı yapanın nefsine dokunan ibadetlerden daha hayırlıdır.”²⁷⁵ demektedir. Buna karşılık ise geçişsiz kötülükler geçişli kötülüklerden daha iyidir çünkü geçişsiz kötülük kişinin şahsıyla sınırlı kalırken geçişli kötülük topluma doğru bir rota çizecektir. Görünen odur ki aslında bizim geçişli

²⁷¹ *Mizanü'l Amel*, s. 94.

²⁷² *Mizanü'l Amel*, s. 106.

²⁷³ Sabri Orman'ın **Gazâlî, Adalet ve Sosyal Adalet** (s. 34) adlı eserinden esinlenilerek bu başlık verilmiştir.

²⁷⁴ Sabri Orman, **Gazâlî Biyografisi, Hakikat Araştırması, Felsefe Eleştirisi, İhya Hareketi, Etkisi**, a.g.e. s. 147.

²⁷⁵ *İhyâ*, C.1, s. 978.

fiil adını verdiğimiz fiiller diğer insanları etkileyen fiiller olması sebebiyle sosyal bir boyuta bizi taşımaktadır.

Gazzâlî bedeni ibadetlerden önce yapılan iki şeyi belirtip şöyle söyler: “İlim ve Müslümanlara hizmet. Çünkü ilim Müslümanlara yapılan hizmet, haddi zatında ibadet olduğu gibi, aynı zamanda diğer ibadetlerden daha üstündür. Onun faidesi umumi, menfaati yaygındır.”²⁷⁶ Bedenin ibadeti yalnız kişiye fayda sağlarken ilim ve hizmet diğer insanlara da fayda sağladıkları için daha faziletlidir. Durum böyle iken biz Gazzâlî’nin toplumu insandan daha önde bir noktaya koyduğunu söyleyebiliriz. Diğer bölümlerde de değinilmiş olduğu üzere bir düzen takıntısı da bunun en büyük göstergesidir. Adalet toplum içindir, düzen toplum içindir hatta şu dahi söylenebilir: İnsanın kendi nefsini ıslahı da toplum içindir. Toplumun bir düzen, refah içinde yaşaması adına insan kendi bedeninden başlayarak ıslah edilir. Sonra tüm toplum ıslah olur.

İnsanların toplumsal hayata geçişini “Gazzâlî’de Sultanın Olmama Durumu” isimli alt başlıkta görmüştük. Öyle ki insanlar çeşitli ihtiyaçlar ekseninde bir araya gelip işlerini görürler. Ancak bununla birlikte her insan aynı işi yapmaz. Her insan aynı mesleği icra etseydi ortaya nasıl bir toplum modeli çıkardı, tartışılabilir. Ancak görünen odur ki insan ihtiyaçları birden fazladır ve bu ihtiyaçları karşılamak için çeşitli meslek kolları gereklidir. Hatta şöyle bir soru sorulabilir: Bütün insanlar Allah yolunda olsaydı herkes dünyadan el etek çekseydi bir nevi zühd hayatı yaşasaydı olmaz mıydı? Bu şekilde bir saadet sağlanamaz mıydı? Buna Gazzâlî’nin verdiği tek bir cevap var: Hayır.

Peki neden hayır? Bunu gerek *İhyâ*’da gerekse de *Mizanü’l Amel*’de Gazzâlî izah etmektedir. Gazzâlî’ye göre insanların dünyada saadet içinde yaşamasına sebep olan şey meslekler ve zanaatlardır.²⁷⁷ Eğer herkes dünyadan el etek çekseydi ne ayakkabıcı ayakkabı yapacak ne terzi elbise dikecek ne de bina ustaları inşaat yapacaktı. Gazzâlî’ye göre insanın temel ihtiyaçlarının üçü bunlardır.²⁷⁸ Hal böyle iken Gazzâlî’nin herkesin dünyadan el etek çekmesini önermeyeceği açıktır. Hatta

²⁷⁶ *İhyâ*, C.1 s. 978.

²⁷⁷ *Mizanü’l Amel*, s. 278.

²⁷⁸ *İhyâ*, C.1, s. 43.

Gazzâlî insanların böyle farklı mesleklerde olmalarının birbirine şefkat ve merhamet olduğunu belirtmektedir. *Mizanü'l Amel*'de Gazzâlî şunları yazar:

Şayet Cenabı Allah insanlara herkesin kendi meyillerine göre branşlarında ihtisas sevgisi vermeseydi, hiç kimse çalışmazdı. İşte fıkıh ilmi dil ve sözcük imi, harflerin çıkış yeri bilgisi ve diğer ilimler gibi bütün bilgiler olmazdı. Bu alemde bir anarşizm ve adaletsizlik hüküm sürer, kainattaki insanların intizamı karışır, bozulurdu.²⁷⁹

Görünen odur ki insanların farklı meslek dallarında olması bir sorun değil aksine bir adalet göstergesidir. Bu işler yapılmalıdır ki her şey yerli yerinde olsun, adalet sağlansın. Servet edinme içgüdüsüyle birlikte insanların tüccar olduklarını belirten Gazzâlî memleketin nizamının onların bu gafletinden dolayı olduğu belirtmektedir. Bununla birlikte Gazzâlî şöyle söyler: “Eğer insanlar düşünüp, himmetleri yücelseydi, dünyaya karşı zâhid olacaktı. Bunu yaptıkları takdirde de hayat dumura uğrardı.” Dolayısıyla da hepsi helak olacaktır. Zâhid de helak olacaktır.²⁸⁰ Buna karşı ise ifrat ve tefrit arasını yani orta yolu önermektedir Gazzâlî. Bunun için Ashab-ı Kiramı örnek gösterip şöyle söylemektedir: “Onlar dünyada ruhbanlık yapmazlar ve dünyayı tamamen terk etmezlerdi.”²⁸¹ Bu sözlerin akabinde Gazzâlî orta yolun adaletli ve normal yol olduğunu belirtmektedir. Görünen odur ki insanların içgüdüleri her ne kadar kötü gibi görünse de insanların topluluk halinde yaşamalarını sağlayacak bir yapıyı inşa etmektedir.

Mükelleften yapılması kesinlikle istenen fiiller İslam dininde iki şekilde telaffuz edilir: Farz-ı ayn ve farz-ı kifâye. Farz-ı ayn, genel olarak kişinin ferdi olarak yapması zorunlu olan kişisel mükellefiyetleridir. Farz-ı kifâye ise toplumu kendisine referans edilir. Farz-ı kifâyenin sorumlusu, mükellefi ve yükümlüsü bütün toplumdur.²⁸² Genellikle farz-ı kifâye dendiğinde cenaze namazı, şahitlik yapmak gibi fiiller akla gelmektedir. Ancak Gazzâlî farz-ı kifâye olan ilimlerden söz ederken zanaatlardan, mesleklerden ve işlerden, yani bir nevi bütün dünyevi faaliyetlerden söz etmektedir.²⁸³ Bu ilimlerden bazılarının fıkıh, kelam, tıp olduğunu burada belirtebiliriz. Ancak bu mesleklerin isimlerinden ziyade ifa ettikleri işler önemlidir.

²⁷⁹ *Mizanü'l Amel*, s. 279.

²⁸⁰ *İhyâ*, C.3, s. 533.

²⁸¹ *İhyâ*, C.3, s. 539.

²⁸² Sabri Orman, *Gazzâlî, Adalet ve Sosyal Adalet*, a.g.e. s. 46.

²⁸³ *İhyâ*, C.1, s. 51- 54.

Gazzâlî'nin burada tıp ilmi ile alakalı olan şu yaklaşımı bize farz-ı kifâyenin toplumsal boyutunu gösterecektir:

Eğer bir İslam beldesinde hastaları tedavi edecek bir doktor bulunmazsa, insanlar helâk olurlar. Bunlar kendilerini felakete terk ettiklerinden sorumlu olurlar. Çünkü hastalığı veren Allah, onun ilacını da yaratmıştır. Bu ilaçları bulma gücünü Allah insanlara vermiştir. Onun için bir İslam beldesinde yeteri kadar tıp doktoru bulunmalıdır. Buna önem vermeyip bu ilmi elde etmemek, insanları felaketle başbaşa bırakmaktır ki, bu hal asla doğru olmaz.²⁸⁴

Açıktır ki görünmektedir ki Gazzâlî'ye göre toplumsal hayatın ferdi hayata dolayısıyla da farz-ı kifâyenin farz-ı ayn'a bir üstünlüğü söz konusudur. Bunu neticeleri itibariyle değerlendirmek daha doğru olacaktır. Çünkü farz-ı ayn ferdi fiilleri kapsarken farz-ı kifâye kişinin şahsiliğini kapsadıktan sonra, kendisini aşıp -geçişli fiil özelliği gösterip- toplumsal yaşantıya etki etmektedir.

Bu yaklaşıma ek olarak sosyalin öncelenmesine bir örnek daha gerekirse, insanların toplumsal yaşantılarından doğan sıkıntıları çözen fıkıh ilminin tıp ilminden daha kıymetli olması düşüncesi gösterilebilir. Gazzâlî'ye göre fıkıh ilmi üç açıdan tıp ilminden üstündür. Bunlardan ilki fıkıh ilminin peygamberden alındığı için şer'i ilim olmasıdır. İkincisi tıp ilmine ihtiyacı olan kişiler hasta kişilerken fıkıh ilmine muhtaç olanlar ister sağlıklı ister hasta olsun ahiret yolunda bulunan herkestdir. Üçüncüsü ise fıkıh ilmi ahiret ilminin komşusudur.²⁸⁵ Burada ikinci üstünlük ile ilgili bir yorum yapmak uygun olacaktır görüşüdeyiz. Öyle ki tıp ile fıkıh ilmini karşılaştıran Gazzâlî tıbbı yalnızca hastaların ihtiyacı olduğunu belirtirken fıkıhı tüm insanların muhtaç olduğunu belirtmektedir. Aslında burada görünüyor ki eğer fıkıh – Gazzâlî'nin belirttiği üzere- insanlar arasındaki çatışmaları uzlaştırıcı bir pozisyondaysa denilebilir ki: İnsanlar arasındaki çatışma süreklidir. Çünkü eğer insanlar arasındaki çatışma sürekli olmasaydı fıkıh ilmi gerekli olmayacaktı.

Bunu yukarıda vermiş olduğumuz örneklerle de bağdaştırabiliriz. Öyle ki insan doğası gereği içgüdüsel olarak kötülüğe meyledebilir. Böyle bir potansiyeli içerisinde barındırır. Kötülüğe meyletmese dahi başka türlü zanaatlara meyletmesi bile insan yaşamı için gereklidir. Demek ki mutlak bir iyilikten veya mutlak bir kötülükten bahsetmek pek mümkün gözükmemektedir. Mutlak bir iyiliğin olma durumu eğer ki

²⁸⁴ *İhyâ*, C.1, s. 52.

²⁸⁵ *İhyâ*, C.1, s. 60.

insanların tümünün Allah yolunda olma durumu ise insanlar helak olacaktır. Çünkü toplumsal yaşamı sağlayacak işlerin hiçbiri yapılmayacaktır. Mutlak bir kötülük olması durumunda ise insanlar arası ilişkileri düzenleyecek bir fıkıh ortaya çıkamayacak neticede yine helak olunacaktır. Belki de bu nedenle Gazzâlî, adaleti her şeyin yerli yerinde durması olarak tanımlamaktadır. Öyle ki terazinin bir tarafı aşağıya düştüğünde diğer tarafı yukarı kalkacaktır.

Neticede ise orta yolu savunan Gazzâlî, orta yolun adaletli olduğunu belirtmektedir.²⁸⁶ Bunu insan içgüdülerinde de görebilmekteyiz. Öyle ki insan, şehveti kalbinden yok etmemelidir; onu dizginlemelidir. Çünkü neticede yararlı bir içgüdüdür ancak fazlası (ifrat) veya azı (tefrit) zarara yol açar. Nihayetinde görüyoruz ki Gazzâlî adaleti ifratın ve tefritin arasında bir yerde konumlandırır ve toplumsal ferдин önünde tutar.

Gazzâlî'nin toplumsal yaşamın fikhî boyutuyla ilgili de çeşitli görüşleri bulunmaktadır. Bu görüş de bize onun toplumsal hayata verdiği önemi gösterecektir.

3.4. Gazzâlî'de Hukukun Amaçları

Gazzâlî'ye göre maslahat, Şer'in amacını (Makāsıdü's-Şerîa) korumaktır. Şer'in insanlar ile ilgili amacı beş tanedir bunlar:

1. Dinin korunması
2. Canın (nefsin) korunması
3. Aklın korunması
4. Neslin korunması
5. Malların korunması²⁸⁷

Bu sayılan amaçların maslahatlar yönünden ilk ihtiyaçlar olduğunu belirtmeliyiz. Peki Gazzâlî'ye göre maslahatlar kaçaya ayrılır? Gazzâlî maslahatları kuvvetlilik yönünden üçe ayırır. Bunları da şöyle sıralayabiliriz:

²⁸⁶ Ayrıca bakılabilir, Bilal Kuşpınar, "Adalet Kavramı Konusunda Gazzâlî, İbn Arâbî ve Mevlânâ'nın Görüşlerinin Analizi", Çev. Ayşe Yaşar Ümütlü, **Beytulhikme An International Journal of Philosophy**, C.7, S.2, s. 303-328.

²⁸⁷ Gazzâlî, **Mustasfa: İslâm Hukukunun Kaynakları**, Çev. H. Yunus Apaydın, İstanbul, Klasik Yayınları, 2019, s. 333.

1. Zaruretler mertebesinde olan (Zarûriyyât)
2. İhtiyaçlar mertebesinde olan (Hâciyat)
3. Güzelleştirme ve süsleme (Tahsîniyyât) mertebesinde olan²⁸⁸

Maslahatın koruması gereken beş unsur zaruretler mertebesinde olan kısma girmektedir. Aklımıza Gazzâlî'nin insan yaşamının sağlayabilmesi için zorunlu olarak gördüğü işler de gelmektedir. Bunları kısaca zikredersek: çiftçilik, dokumacılık, inşaatçılık ve siyaset.²⁸⁹ Aslında biraz tehlikeli olmakla birlikte şu yorum yapılabilecektir: Gazzâlî'nin saymış olduğu bu amaçları kaldıran her şey mefsedet ise²⁹⁰ ve bu mefsedetin giderilmesini de maslahat olarak tanımlıyorsa maslahat bir şekilde siyaset demek değil midir veya siyaset maslahatı içeren bir pozisyonda değil midir? Çünkü siyaset, düzeni sağlamaktadır. Din ve sultanlık ikiz kardeşse, siyaset denilen şey düzeni sağlayacak bir mekanizmaysa, siyaset bu sayılan beş temel insan hakkını da koruyucu bir misyondadır, denilebilecektir.

Sabri Orman'a göre Gazzâlî burada şeriatı özel ad olarak değil hukuk sistemi anlamında kullanmıştır.²⁹¹ Bu kullanım da bu kuralların sadece İslam hukukunda değil bütün insanlarda korunması gereken haklar olarak görüldüğüdür. Orman'ın da belirtmiş olduğu üzere bu beş temel hakkın koruyucu öznesinin kim olduğu belirtilmemiştir.

Biz yapmış olduğumuz okumalar ile diyebiliriz ki, bu beş temel hakkın koruyucusu siyasettir. Siyaset en şerefli sanattır çünkü siyaset insanları birleştiren, insanların din ve dünya işlerini düzene koyan sanattır.²⁹² Bu okumanın perdesi kaldırıldığında ise siyaset nasıl bir yapıdadır sorusu tekrar karşımıza çıkmaktadır.

Tüm okumalardan hareketle siyasette üç yapı görebilmekteyiz; hükümdar, alimler ve başında vezir olan işleri uygulayıcı birim. Hükümdar her ne kadar en üst pozisyonda yer alsın da aslında Gazzâlî düşüncesinde hükümdar alimlerden²⁹³ daha alt konumda bulunur. Her ne kadar hiyerarşik bir sınıflandırma olmasa da şöyle bir tasvir

²⁸⁸ *Mustasfa*, s. 333.

²⁸⁹ *İhyâ*, C.1, s. 43.

²⁹⁰ *Mustasfa*, s. 333.

²⁹¹ Sabri Orman, *Gazzâlî Adalet ve Sosyal Adalet*, **a.g.e.** s. 51.

²⁹² *İhyâ*, C.1, s. 43.

²⁹³ Biz burada Gazzâlî'nin ahiret alimleri dediği alimleri kastediyoruz.

yapılabilir: Hükümdar vezir ve istişare edeceği kişilerle birlikte karanlık bir ormanda kaybolmuştur. Alimler ise hükümdarın elinde bulunan fener (ışık) gibidir. Hükümdarın yanında bulunan kişiler ise ona hangi yöne gitmesi gerektiğini söyleyebileceklerdir. Bu kişilerin de alanında uzman kişiler olduğu varsayılabilir. Denilebilir ki, bu istişare edilen kimselerden bazıları astroloji bilip yönleri tayin edebilecek meziyetleri vardır. Bazıları zehirli otların hangileri olduğunu bilir o yolculuktaki insanları onlardan uzak durmalarını tavsiye eder. Bazısı yabancı hayvanlara karşı koruyucu fonksiyonu yerine getirir. Yani kısaca denilebilir ki hükümdarın yanındaki kişiler uzmanlardan oluşur. Öyle ki hükümdar veziriyle istişare edip gideceği yolu seçebilir. Ancak ışık olmadan bunu yapamayacaktır.²⁹⁴ Halk da onları takip edip selamete ulaşmak isteyen insanlardır.²⁹⁵

Bu tasvir Gazzâlî'nin alimler bozulursa sultan bozulur sultan bozulursa da halk bozulur sözlerinden hareketle yapılmıştır. Bozulma zinciri bu şekilde zihinlerde daha kolay tutulabilir. Şöyle bir eleştiri gelebilir: Neden gece kavramı kullanılmıştır? Bu eleştiriye Gazzâlî penceresinden bakarak cevap verilebilir. Düzensizlik hali karmaşa halidir. Karmaşa halinde adalet olmaz. İnsanlar birbiriyle mutlak surette kavgaya tutuşur. Bu durumu engelleyecek sözü dinlenecek ve gücü elinde bulunduran birine ihtiyaç vardır. Yani bizim gece dediğimiz aslında bu karmaşa haline gönderme yapar. Bu noktada şöyle bir eleştiri daha getirilebilir: Gündüz olduğunda alimlere ihtiyaç kalmayacaktır. Bu bir dereceye kadar doğrudur ancak unutulmamalıdır ki o da er ya da geç gecenin tekrardan zuhur edecektir.

²⁹⁴ Nizâmülmülk Siyasetnâme adlı eserinde böyle bir metafor kullanmaktadır. Nizâmülmülk, **a.g.e.** s. 27.

²⁹⁵ Gazzâlî eserlerinde genellikle tasvir metodunu kullandığı için biz de böyle bir tasvirde bulunmak istedik.

SONUÇ

Tezin yazılmasındaki temel amaç Gazzâlî'nin siyaset ve toplum kavramları ile ilgili olarak neler düşündüğünü açıklığa kavuşturmaktır. Bu konular incelenirken öncelikle düşünürün hayatı üç boyutlu olarak ele almaya çalışıldı. İkinci bölümde insandan başlayarak topluma uzanan bir siyaset düşüncesinden ve bozulma durumundan söz edildi. Üçüncü bölümde ise Gazzâlî'nin toplum düşüncesine yer verilip tez sonlandırıldı.

Gazzâlî 1111 yılında vefat etmiş bir düşünür olmasına rağmen ardında çok sayıda eser bırakmıştır. Bunların yanında düşün hayatı açısından önemli fikirler üretmiştir. Bu fikirler çeşitli ilim dallarında olmuştur. Her ne kadar genel olarak felsefe, fıkıh, ilahiyat alanlarında yazmış olduğu eserler ile biliniyor olsa da siyaset ve toplum açısından eserlerinde önemli noktalar bulunmaktadır.

Gazzâlî siyaset düşüncesini insanın içsel dünyasından başlatır. Ona göre insan nefsi Allah'ın ona üflemiş olduğu nur'dan dolayı kemale ulaşma arzusundadır. Bu arzu kendini insanlara hükmetme noktasında açığa çıkartır. İnsan, ilmi bile bilgi üzerinde hakimiyet kurmak için ister. Öyle ki insan gitmediği görmediği yerlerde dahi hakimiyet kurmak istemektedir.

Gazzâlî düşüncesinde siyasetin öznelere büyük yapılar şeklinde olmayıp iki insan arasında dahi olabilir. Gazzâlî: "Ne zaman akıllı bir kimse başkasının boyunduruğuna girerse, bu durum husumete götürür." demektedir. Görülen o ki Gazzâlî başkanlık ve iktidar ilişkisini iki kişinin arasına kadar götürmektedir. Ayrıca daha derine inerek insanın içsel duyguları arasında dahi bir iktidar ilişkisini insanlara göstermeye çalışır.

Tezin önemli noktalarından bir diğeri ise Gazzâlî'nin alimlere vermiş olduğu değerdir. O alimleri hem başkanın gücünden korumak için hem de kendilerinden korumak için çeşitli sınırlar çizmiştir. Bu sınırlardan belki de en önemlisi -her çağın sorunu olan- alimlerin, başkanın boyunduruğu altına alınmaması gerektiğidir. Bu duruma ne başkan ne de alim izin vermelidir. Alimin fonksiyonu bununla sınırlı değildir. Alim "bozulma zincirinin" ilk halkasını oluşturur. Eğer alimler bozulursa başkan, başkan bozulursa da halk bozulur. Bu önemli potansiyeli kendisinde

barındıran alimler yalnızca hakikati açığa çıkarmalıdır. Sultanın onaylayıcısı konumunda olmamalıdır. Alimlere atfedilen bu önem onları -hiyerarşik olmasa da- başkanın üstünde bir noktada konumlandırır. Başkanın ve halkın bozulmaması alimlerin bozulmamasına bağlıdır.

Gazzâlî alimlerin sultana yakın olmaması gerektiğine vurgu yapar. *İhyâ* adlı eserinde bu konuya genişçe yer ayırmıştır. Ayrıca alimleri ahiret alimi ve kötü alimler diye sınıflandıran Gazzâlî ahiret alimlerinin gerçek alim olduğunu kötü alimlerin ise dünya hayatına düşkün olduğunu belirtmektedir. Dünya hayatına düşkünlük ise onun nazarında kötülüğün alametidir. Başkanın huzuruna çıkmak alimleri başkanla gönül bağı oluşturmaya iteceğinden dolayı Gazzâlî, başkanın ahiret alimine danışması gerektiğini belirtmektedir. Bu sayede alimler bozulmayacak neticede halk da bozulmayacaktır.

Bozulmayı bu şekilde tanımlayan Gazzâlî, düzelme mefhumuna ise tam ters bir açıdan yaklaşır. Ona göre insan düzelmeye önce kendi içsel dünyasından başlar. Nefsinin çeşitli kötü arzularını bastırır. Bunu kendisinde sağlayabilirse işte o zaman ailesinin düzelmesine vesile olabilir. Bu silsile neticesinde toplum da düzelir.

Tezin en önemli noktası işte tam da burada açıklığa kavuşur. Gazzâlî düzelmeyi insandan bozulmayı ise alimlerden başlatıyorsa bu ihya durumu nasıl zuhur edecektir? Gazzâlî, *İhyâ* adlı eserinin başlarında ilimden ve alimlerden bahsettikten sonra siyasetin dört derecesi olduğunu söyler. Bunlar: Peygamberin siyaseti, halifelerin, meliklerin ve sultanların siyaseti, alimlerin siyaseti, vaizlerin siyaseti şeklinde sıralanır. Peygamber siyaseti insanların hem iç hem de dış dünyasına hükmeder. Bu en mükemmel siyaset şekli olsa da artık mümkün değildir. Diğer sayılan siyaset türlerinin ise hep bir yanı eksiktir. Örneğin ikinci sayılan halifelerin ve sultanların siyaseti insanların dış dünyasına hükmederken, vaizlerin siyaseti insanların iç dünyasına hükmeder. Alimlerin siyaseti ise sadece halkın üst tabakasının (alimlere yakın olabilenlerin) iç dünyasına hükmeder. Tam da burada aslında başlangıç noktası görülebilmektedir. Alimlerin rolü bu derece büyüktür.

Siyaset derecelerini bu şekilde saydıktan sonra Gazzâlî her ne kadar belirtmemiş olsa da gerek eserlerinden gerekse de yaşadığı devirden hareketle sayılan

son üç siyasetin birleştirilmesi gerektiği görülebilmektedir. Böyle olduğu takdirde toplumun her kesiminin gerek iç ve gerekse de dış dünyasına hükmedebilen bir yapı ile karşılaşılabilir. Bu sayede düzelme sağlanabilecektir. Alimler ve içtihat edenler sultanın (başkanın) üzerinde bir yerde, ondan bağımsız bir şekilde konumlanmalıdır. Unutulmamalıdır ki bahsedilen bu alimler ahiret alimleridir. Ahiret alimlerinin -dünyalık peşine düşmeyip sadece hakikati aradıkları için- kimsenin etkisinde kalmadan çalışmaları gerekmektedir.

Gazzâlî düşüncesinde insanın toplum içinde yaşaması ise çok temel bir sebebe bağlıdır: eksiklik düşüncesi. Gazzâlî'ye göre insanlar muhtaçlık bağı ile birbirine bağlanmış ve toplum oluşmuştur. Siyaset ise en temel ihtiyaçların başında gelir çünkü siyaset din ve dünya işlerini düzene koyan bir sanattır. Bu dünya mamur olmalıdır ki ahirette mamur olsun; dolayısıyla “Din ve dünya ikiz kardeştir.” sözü kendini açığa çıkarmaktadır. Gazzâlî düşüncesinde toplumsal hayata etki eden iyi ameller kişinin ferdi amellerinden çok daha önemli bir yerde durmaktadır. Neticede Gazzâlî'nin siyaset düşüncesinde toplum ve siyaset iç içe bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

Akgül, Abdullah:	“Gazâlî’nin Ontolojisinde İnsan” Social Sciences Studies Journal , C.4, S.22, 2018, s. 3718-3727.
Ak, Uğur & Ak, Esmâ:	“Gazali’nin Düşünce Yapısında Din-Devlet İlişkisi”, I. Türk İslam Siyasi Düşüncesi Kongresi Bildiriler Kitabı , Ed. Mehmet Akıncı, Gökçe Nur Şafak, Aksaray, 2016, s.161-170.
Akbal, İsmail & Küçükaslan, Zehra:	“Gazali’nin Siyasi Düşüncesinde Devlet, Devlet Adamı ve Bürokrasi Meselesi”, I. Türk İslam Siyasi Düşüncesi Kongresi Bildiriler Kitabı , ed. Mehmet Akıncı, Gökçe Nur Şafak, Aksaray, 2016, s. 139-216.
Avcı, Casim:	“Nasîhatü’l-Mülûk” TDV İslam Ansiklopedisi (Çevrimiçi) https://islamansiklopedisi.org.tr/nasihatul-muluk--gazzali , 20.01.2020.
Barthold, Wilhelm:	İslâm Medeniyeti Tarihi , Çev. Fuad Köprülü, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973.
Bayındır, Abdullah:	“Sultan Sencer (Sancar) Dönemi (1119-1157) Selçuklularda Taht Mücadeleleri”, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi , C.16 S.1, s.115 – 128.
Black, Antony:	Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi , Çev. Sevda Çalışkan, Hamit Çalışkan, Ankara, Dost Kitapevi, 2010.
Brockelmann, Carl:	İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi , Çev. Neşet Çağatay, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2002.
Corbin, Henry:	İslam Felsefesi Tarihi , Çev. Hüseyin Hatemi, C.I, İstanbul, İletişim yayınları, 2017.
Cüveynî:	el-Giyasi İslam’da Başkanlık Sistemi , Çev. Abdullah Ünal, İstanbul, Mevsimler Kitap, 2016.
Çağrı, Mustafa:	“Gazzâlî”, TDV İslam Ansiklopedisi , (Çevrimiçi) https://islamansiklopedisi.org.tr/gazzali , 4 Aralık 2019.

Çetin, Osman:	“Horosan” TDV İslam Ansiklopedisi (Çevrimiçi) https://islamansiklopedisi.org.tr/horasan , 15.01.2020.
Çift, Salih:	“Yahyâ b. Muâz” TDV İslam Ansiklopedisi (Çevrimiçi) https://islamansiklopedisi.org.tr/yahya-b-muaz , 10.02.2020.
Demirkent, Işın:	“Haçlılar” TDV İslam Ansiklopedisi (Çevrimiçi) https://islamansiklopedisi.org.tr/haclilar , 10.01.2020.
Dinçer, Ömer:	Bilgi ve Hikmet Sahiplerinden Yönetim Dersleri , İstanbul, Alfa Yayınları, 2017.
Dinçer, Ömer:	Siyasetnâmeleri Yeniden Okumak Bir Yönetim Bilimci Gözüyle Geleneksek Siyasi Düşünce , Ed. Özgür Kavak, İstanbul, Klasik Yayınları, 2018.
ed-Dîb, Abdülazîm Mahmûd:	“Cüveynî, İmâmü’l-Haremeyn”, TDV İslam Ansiklopedisi (Çevrimiçi) https://islamansiklopedisi.org.tr/cuveyni-imamul-haremeyn , 6 Aralık 2019.
el-Ensârî, Abdülhamîd İsmail:	“Ehlü’l-Hal ve’l-Akd”, TDV İslâm Ansiklopedisi , https://islamansiklopedisi.org.tr/ehlul-hal-vel-akd , 09.06.2020.
el-Yakûbî, Şeyh Muhammed:	Gazzâlî’nin Mektupları , Çev: Merve Kelebek, İstanbul, İnkılap yayınları, 2017.
Erek, İlim Esra:	“Gazali’nin Descartes’a Olası Etkileri Üzerine”, ETHOS: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar , C.10 S.2, 2017, s. 111-126.
Gazzâlî:	Bâtınîliğin İçyüzü (Fedâihu’l-Bâtıniyye/ El-Mustazhırî) , Çev. Avni İlhan, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
Gazzâlî.	Dinde Kırk Prensip , Çev. Abdulhalık Duran, İstanbul, Hikmet Neşriyat, 2004.
Gazzâlî:	el-Münkız Mine’d-Dalal , Çev. Onur Şenyurt, İstanbul, Gelenek Yayınları, 2019.

Gazzâlî:	Fâtihatul- Ulûm (İlimlere Giriş) , Çev. Halit Zavalı, İstanbul, Bilsam Yayınları, 2015.
Gazzâlî:	Esmâü-l Hüsnâ Şerhi , Çev. M. Feriât, y.y. Feriât Yayınları. 2005.
Gazzâlî:	Felsefenin Temel İlkeleri (Makâsıdu'l-Felasife) Çev. Cemaleddin Erdemci, Ankara, Vadi Yayınları, 2002.
Gazzâlî:	İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn , Çev. Mehmet A. Müftüoğlu, İstanbul, Çelik Yayınevi, 2017.
Gazzâlî:	İtikadda Orta Yol , Çev. Osman Demir, İstanbul, Klasik Yayınları, 2018.
Gazzâlî:	Kırk Esas , Çev. Yaman Arıkan, İstanbul, Eskin Matbaası, 1970.
Gazzâlî:	Kimya-i Saâdet , Çev. Ali Arslan, İstanbul, Arslan Yayınları, 1976.
Gazzâlî:	Mi'yarı'l İlmi (İlmin Ölçütü) , Çev. Ali Durusoy, Hasan Hacak, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
Gazzâlî:	Mîzanü'l Amel Amellerin Ölçüsü , Çev. Remzi Barışık, Ankara, Kılıçaslan Yayınevi, 1970.
Gazzâlî:	Mustasfa: İslâm Hukukunun Kaynakları , Çev. H. Yunus Apaydın, İstanbul, Klasik Yayınları, 2019.
Gazzâlî:	Tehâfütü'l-Felâsife: Filozofların Tutarsızlığı (Eleştirmeli Metin- Çeviri) , Çev. Mahmut Kaya, Hüseyin Sarıoğlu, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.
Gölcük, Şerafettin:	“el-İktisâd fi'l-İ-Tikâd” TDV İslam Ansiklopedisi (Çevrimiçi) https://islamansiklopedisi.org.tr/el-iktisad-fil-itikad , 20.01.2020.
Hartmann, Angelika:	“Muktedî-Biemrillâh” TDV İslam Ansiklopedisi (Çevrimiçi) https://islamansiklopedisi.org.tr/muktedi-biemrillah , 15.01.2020.

İlhan, Avni:	“Bâtıniyye” TDV İslam Ansiklopedisi (Çevrimiçi) https://islamansiklopedisi.org.tr/batiniyye , 10 Aralık 2019.
İmam Şafii:	el-Fıkhu’l-Ekber fî İlmi Usûli’d-Dîn Çev. Hamdi Gündoğar, İstanbul, Beyan Yayınları, 2016.
İnalcık, Halil:	Osmanlıda Devlet, Hukuk, Adalet , İstanbul, Eren Yayıncılık, 2005.
Kafesoğlu, İbrahim:	Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar , İstanbul, Ötüken Yayınları, Nisan 2016.
Kahraman, Abdullah:	“Tâvûs b. Keysân” TDV İslam Ansiklopedisi (Çevrimiçi) https://islamansiklopedisi.org.tr/tavus-b-keysan , 20.03.2020.
Kaya, Mahmut:	“Meşşâiyye” TDV İslam Ansiklopedisi (Çevrimiçi) https://islamansiklopedisi.org.tr/messaiyye , 16.01.2020.
Kaya, Mahmut:	“Tehâfütü’l-Felâsife” TDV İslam Ansiklopedisi (Çevrimiçi) https://islamansiklopedisi.org.tr/tehafutul-felasife , 15.01.2020.
Kur’an-ı Kerim	
Kurtoğlu, Zerrin:	İslâm Düşüncesinin Siyasal Ufku Siyaset Sorunu Açısından Din-Felsefe İlişkileri , İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.
Kuşpınar, Bilal:	“Adalet Kavramı Konusunda Gazâlî, İbn Arâbî ve Mevlânâ’nın Görüşlerinin Analizi”, Çev. Ayşe Yaşar Ümütlü, Beytulhikme An International Journal of Philosophy , C.7, S.2, s. 303-328.
Laoust, Henry:	Gazzâlî’nin Siyaset Anlayışı , Çev. Rıza Katı, İstanbul, Pınar Yayınları, 2016.
Lapidus, Ira M.:	İslâm Toplumlari Tarihi , Çev. Yasin Aktay, İstanbul, C. I, İletişim Yayınları, 2005.
Maverdi:	el- Ahkâmu’s- Sultaniyye , Çev. Ali Şafak, İstanbul, Bedir Yayınevi, 1976.

Merçil, Erdoğan:	“Büveyhîler”, TDV İslam Ansiklopedisi (Çevrimiçi) https://islamansiklopedisi.org.tr/buveyhiler , 05.01.2020.
Numanî, Allame Şibli:	İslâmın Fikir Kılıcı Gazzâlî’nin Bütün Cepheleri ile Hayatı ve Eserleri , Çev. Yusuf Karaca, İstanbul, Baytan Kitapevi, 1972.
Ocak, Ahmet:	“Bir Terör Örgütü Olarak ‘Bâtınlık’ ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri” Dini Araştırmalar , C.7 S.20, 2004 s.163-168, (Çevrimiçi) https://dergipark.org.tr/tr/pub/da/issue/4457/61431 , 15.01.2020.
Orman, Sabri:	Gazâlî Biyografisi, Hakikat Araştırması, Felsefe Eleştirisi, İhya Hareketi, Etkisi , İstanbul, İnsan Yayınları, 2013.
Orman, Sabri:	Gazali, Adalet ve Sosyal adalet , İstanbul, İktisat Yayınları, 2018.
Orman, Sabri:	Gazâlî’nin İktisat Felsefesi , İstanbul, İnsan Yayınları, 1984.
Ormsby, Eric:	Gazâlî: İslam’ın Dirilişi , Çev. İsmail Hakkı Yılmaz, İstanbul, Vakıfbank Kültür Yayınları, 2019.
Öğün Bezer, Gülay:	“Terken Hatun”, TDV İslam Ansiklopedisi (Çevrimiçi) https://islamansiklopedisi.org.tr/terken-hatun , 15.01.2020.
Öngül, Ali:	Büyük Selçuklular , İstanbul, T.C. Kültür Bakanlığı Yayıncılık, Çamlıca Basım Yayın, 2016.
Özaydın, Abdülkerim:	“Nizâmiye Medresesi”, TDV İslam Ansiklopedisi (Çevrimiçi) https://islamansiklopedisi.org.tr/nizamiye-medresesi , 10 Aralık 2019.
Özdemir, Mehmet:	“Endülüs”, TDV İslam Ansiklopedisi (Çevrimiçi) https://islamansiklopedisi.org.tr/endulus , 03.01.2020.
Özdemir, Mehmet Nadir:	“Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler”, Konya, Selçuk Üniversitesi

	Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Dergisi , 2008, S.24 s. 315-367.
Rosenthal, Erwin I.J.:	Ortaçağ'da İslâm Siyasal Düşüncesi , Çev. Ali Çaksu, İstanbul, İz Yayıncılık, 1996.
Sevim, Ali & Merçil, Erdoğan:	Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür , Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2014.
Sherwani, Haroon Khan:	“Gazzâlî’ye Göre Nazari ve Tatbiki Siyaset” Çev. H. G. Yurdaydın, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , C.4, S.3, 1955, s. 21-38.
Şerif, Mian Muhammed:	Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri , Ed. İsmail Taşpınar, İstanbul, İnsan yayınları, 2017.
Şerif, Muhammed Celal:	Neş'etü'l-Fikri's-Siyasi ve Tedavvüratü fi'l-İslam (İslam'da Siyasi Düşüncenin Doğuşu ve Gelişimi) , Beyrut, Darü'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1990.
Taplamacıoğlu, Mehmet:	“Bazı İslam Bilginlerinin Toplum Görüşleri” Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , C.12, S.01, 1964.
Topuzoğlu, Tevfik Rüştü:	“Halîl b. Ahmed” TDV İslam Ansiklopedisi (Çevrimiçi) https://islamansiklopedisi.org.tr/halil-b-ahmed , 10.02.2020.
Turan, Osman:	Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti , İstanbul, Ötüken Yayınları, 2015.
Uludağ, Süleyman:	“Vera” TDV İslam Ansiklopedisi (Çevrimiçi) https://islamansiklopedisi.org.tr/vera , 20.02.2020.
Watt, Montgomery:	İslamî Tetkikler İslâm Felsefesi ve Kelâmı , Ankara, Ankara üniversitesi Basımevi, 1968.
Watt, Montgomery:	Müslüman Aydın: Gazâlî Hakkında Bir Araştırma Çev. Hanifî Özcan İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1989.
Yazar, Nurullah:	“Gazzâlî’nin Nasihatü'l-Mülûk Adlı Eserinde Hükümdarlık Teorisi” I. Türk İslam Siyasi Düşüncesi

	Kongresi Bildiriler Kitabı , ed. Mehmet Akıncı, Gökçe Nur Şafak, Aksaray, 2016, s.149-160.
Yiğit, İsmail:	“Murâbıtlar”, TDV İslam Ansiklopedisi (Çevrimiçi) https://islamansiklopedisi.org.tr/murabitlar , 03.01.2020.
Yücedoğru, Hatice Kübra & Bilgin, Vejdi:	“Onbirinci Yüzyılda Siyasal Gerçeklik ve İslâm Siyaset Düşüncesine Etkisi”, Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi , C.17, S.2, 2008, s. 729-746.
Zerrinkub, Hüseyin:	Medreseden Kaçış , Çev. Hikmet Soylu, İstanbul, Anka Yayınları, 2001.